

A Conceptual Framework of Cognitive Propositions in Mosque Architecture

Mohammadamin Hasanzadeh *

PhD Candidate in Islamic Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, University of Qom, Qom, Iran.

Amin Abdemojiri

Assistant Professor, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, University of Qom, Qom, Iran.

Received: 2024/12/13

Accepted: 2025/04/02

Abstract

Mosque architecture is shaped by an interplay of diverse factors—including culture, history, religion, geography, ecology, politics, and economy. Therefore, a mosque cannot be regarded as a uniform or abstract structure, but must be understood as a phenomenological and interpretive entity emerging from the interactions among the architect, users, and environment. This makes the examination and understanding of the mosque's architectural propositions essential, as it represents one of the most significant architectural, cultural, and identity-related symbols for Muslim communities.

This study adopts a fundamental and interdisciplinary research approach. A purposive sample of relevant literature from reputable academic databases (1998–2024) was collected and analyzed. The research first articulates an epistemological system and its associated concepts, drawing on philosophical and mystical sources. Subsequently, through the study and analysis of cognitive propositions related to mosque architecture, categories and elements were identified that contribute to a thematic explanation of mosque architecture grounded in this epistemological system. Data were analyzed using Attride-Stirling's thematic analysis, leading to the development of a qualitative model after validation of the codings. In the second phase, to validate the qualitative model and produce the final research framework, the partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM) method was applied. A questionnaire based on the model was distributed to 395 specialists and experienced architects through simple random sampling; 389 responses were analyzed. The statistical results confirm that all hypothesized relationships and paths in the conceptual model are significant.

The findings indicate that the influence of the epistemological system on mosque architecture—and the manifestation of this influence across various architectural elements—results from a multi-layered cognitive interaction. A proper understanding of mosque architecture thus requires attention to all these cognitive layers. In other words, a mosque operates not merely as a place of worship or social gathering, but as a cognitive and interpretive phenomenon. Through analytical and comparative methodologies, this study proposes a paradigm for evaluating and designing mosques based on cognitive layering.

Keywords:

Architectural Perception,
Cognitive Model of Architecture,
Cognitive Layers of Mosque,
Mosque Architecture

© 2025 by the authors. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license .

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

Citation: Hasanzadeh M, Abdemojiri A. (2025). The Conceptual Framework of Cognitive Propositions in Mosque Architectural.. *Journal of Researches in Islamic Architecture*, 13 (2): 103-126.

[10.61186/jria.13.2.6](https://doi.org/10.61186/jria.13.2.6)

* **Corresponding Author:** hz.amin@yahoo.com

مدل مفهومی گزاره‌های شناختی معماری مسجد*

محمدامین حسن‌زاده**

دانشجوی دکتری تخصصی معماری اسلامی، دانشکده معماری و شهرسازی اسلامی، دانشگاه قم، قم، ایران.

امین عبدمجیری

استادیار گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی اسلامی، دانشگاه قم، قم، ایران.

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۰۹/۲۳ تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۴/۰۱/۳۱

چکیده

معماری مسجد، می‌تواند تحت تأثیر عوامل مختلفی مانند فرهنگ، تاریخ، مذهب، جغرافیا، زیست‌بوم، سیاست، و اقتصاد باشد؛ لذا، مسجد نمی‌تواند به‌صورت یک ساختمان یکنواخت و انتزاعی در نظر گرفته شود، بلکه باید به‌صورت یک پدیده شناختی و تفسیری که حاصل تعامل بین معمار، کاربران، و محیط است، مورد بررسی قرار گیرد. از این‌رو بررسی و شناخت گزاره‌های مسجد به‌عنوان یکی از مهم‌ترین نمادهای معماری، فرهنگی، و هویتی مسلمانان در زمینه بررسی و تبیین لایه‌های شناختی حاکم بر آنها ضرورت پیدا می‌کند. این پژوهش، از منظر هدف بنیادی و دارای رویکرد ترکیبی و بین‌رشته‌ای است. جامعه آماری این پژوهش، از منابع در دسترس پایگاه‌های اطلاعاتی علمی معتبر در بازه زمانی ۱۹۹۸-۲۰۲۴ در حوزه معماری مسجد بر مبنای نمونه‌گیری هدفمند انتخاب و جمع‌آوری شدند. برای این منظور، ابتدا نظام معرفتی و مفاهیم متنوع با تکیه بر منابع فلسفی و عرفانی تبیین شدند؛ سپس با مطالعه و تحلیل گزاره‌های شناختی مسجد مقوله‌ها و عناصری شناسایی شدند که می‌توانند برای تبیین مضمون معماری مسجد مبتنی بر نظام معرفتی مفید باشند. در این مسیر، اطلاعات مورد نظر با استفاده از تحلیل مضمون موضوعی آترید استرلینگ جمع‌آوری، و پس از تأیید اعتبار کدگذاری‌ها، مدلی کیفی تدوین شد. در گام دوم در راستای اعتبارسنجی مدل کیفی و ارائه مدل نهایی پژوهش، از روش حداقل مربعات جزئی و برای بررسی فرضیات به وجود آمده با بهره‌گیری از رویکرد مدلسازی معادلات ساختاری، پرسشنامه در اختیار ۳۹۵ نفر از متخصصان و معماران با تجربه بر مبنای نمونه‌گیری تصادفی ساده، قرار گرفت. از این تعداد، ۳۸۹ پرسشنامه مورد تحلیل واقع شد. نتایج حاصل از تحلیل‌های آماری نشان می‌دهد که تمامی روابط و مسیرهای ترسیم شده در مدل مفهومی از لحاظ آماری معنادار هستند. لذا می‌توان به این نتیجه رسید که چگونگی تأثیر نظام معرفتی بر معماری مسجد و چگونگی تجلی این تأثیرات در عناصر مختلف حاصل تعامل چندجانبه در لایه‌های مختلف شناختی و درک صحیح آن نیازمند توجه به تمامی این لایه‌ها است. به عبارتی دیگر معماری مسجد فراتر از یک مکان صرفاً عبادی و اجتماعی بلکه به‌عنوان یک پدیده شناختی و تفسیری عمل می‌کند؛ و با استفاده از روش‌های تحلیلی و تطبیقی می‌توان یک الگو یا چارچوبی را برای ارزیابی و طراحی مسجد بر مبنای لایه‌های شناختی ارائه داد.

واژگان کلیدی: ادراک معماری، مدل شناختی معماری، لایه‌های شناخت‌شناسی مسجد، معماری مسجد.

ارجاع به مقاله: حسن زاده، محمدامین و عبدمجیری، امین. (۱۴۰۴). مدل مفهومی گزاره‌های شناختی معماری مسجد، پژوهش‌های معماری اسلامی، ۱۳(۲):

۱۰۳-۱۲۶. doi:10.61186/jria.13.2.6

*این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی نویسنده اول با عنوان «مدل گزاره‌های شناختی معماری مسجد» به راهنمایی نگارنده دوم در دانشگاه قم است.

**hz.amin@yahoo.com

۱. مقدمه

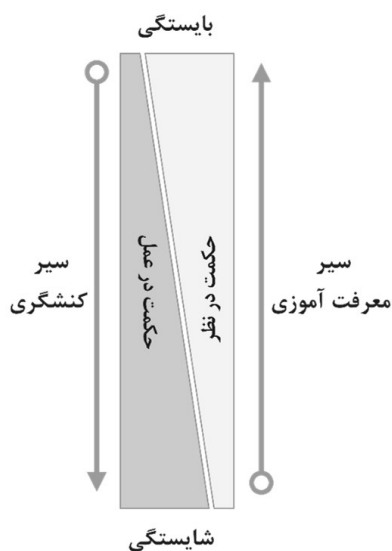
مضمون معماری مسجد، به مجموعه‌ای از مفاهیم، ارزش‌ها، اهداف، و معانی اشاره دارد که در طراحی و ساخت مسجد به کاررفته‌اند. از زمان پیدایش، مساجد به مؤسسه‌ای تبدیل شده‌اند که مجموعه‌ای از خدمات مذهبی و فرهنگی را به جوامع مسلمان ارائه می‌دهند. مسجد کانون گفتمان زندگی سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، و آیینی است. مسجد مرکز رهبری دولت اسلامی است که تمام امور کشور از آن اداره می‌شود (الکرناوی ۲۰۱۶، ۳۶۲). مسجد به‌عنوان یکی از مهم‌ترین و مشهورترین نمادهای معماری اسلامی، در طول تاریخ، تحولات و تغییرات زیادی را تجربه کرده است. در گفتمان مطالعات جهانی مسجد آن چه بیشتر جلب‌توجه می‌کند مسئله تحولات مسجد در تقابل با علوم جدید و یا به تعبیر دیگر، فهم جایگاه مسجد در بستر مدرنیته است (دولابی ۱۳۹۶، ۷۵). در دوران معاصر خلاقیت و تحول در آموزش و فرایند تحلیل از طریق متناسب‌سازی بستر با توانایی ادراکی مخاطب همواره از مسائل مهم و مورد بحث و بررسی پژوهشگران و برنامه‌ریزان معماری است. این مسئله در معماری مسجد نیز همواره به‌عنوان یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های معماران و کاربران فضایی در تمامی گرایش‌ها مطرح بوده است. در دوران متعدد تاریخی، با پیشرفت علوم و فنون و تغییر نیازها و سلايق جامعه، معماری مسجد نیز شاهد تجدیدنظرها و خلاقیت‌های متعددی بوده است که گاه از منظر معماران و کاربران فضایی به چالش کشیده و به فراموشی سپرده شده است. این تحولات نه‌تنها در زمینه کالبدی و فضایی مسجد، بلکه در زمینه مفهومی و معنایی آن نیز صورت گرفته است. تحولات معنایی مسجد به مجموعه تغییر و تحولاتی اشاره دارد که در طول تاریخ در مفهوم و مضمون معماری مسجد رخ داده است. این تغییرات در زمینه ارتباط با فرهنگ، اعتقاد، هویت، تاریخ، و معرفت جامعه مسلمانان نیز صورت گرفته است. حال این موضوع مطرح می‌شود که معماری تمامی مساجد در زمان‌ها و مکان‌های گوناگون به یک اندازه بر لایه‌های مختلف معرفت‌شناسی تطبیق داشته‌اند یا خیر؟ این مسئله در این زمینه اهمیت پیدا می‌کند، زیرا شناخت گزاره‌های شناختی معماری مسجد می‌تواند به تحلیل و ارزیابی مساجد، ارائه الگوها و راهکارهای طراحی مساجد، تقویت هویت و معنویت مساجد و حفظ و ارتقای میراث معماری اسلامی کمک کند. به نظر می‌رسد که گزاره‌های شناختی حاوی مقوله‌های شناختی مشترکی هستند که می‌تواند بر مبنای نظام معرفت‌شناسی دسته‌بندی و مورد تحلیل و بررسی واقع شوند. چنانچه مابین لایه‌های شناختی معماری مسجد در یک یا چندلایه تغییر ایجاد شود

و با لایه‌های دیگر سازگار نباشد، ممکن است باعث اختلال و ناهماهنگی در شناخت و درک معماری شود. ولی در مقابل توجه به تمامی این عوامل و تغییرات به‌صورت سیستمی و هماهنگ می‌تواند به ارائه طرح‌های خلاقانه و مناسب برای مسجد کمک کند که با لایه‌های مهارت، علم، دانش، نگرش، بینش، و هم با شرایط محیطی سازگار بوده و از این‌رو مورد توجه معماران و کاربران فضایی واقع شود؛ لذا وجود یک مدل یا الگویی که می‌تواند به‌عنوان یک راهنما یا ابزاری برای تفسیر و طراحی مسجد مبتنی بر نظام معرفتی کاربرد داشته باشد، اهمیت پیدا می‌کند. در این راستا این سؤال مطرح می‌شود که معماری مسجد، چگونه می‌تواند مفهوم و مضمون شناخت را مبتنی بر لایه‌های معرفت‌شناسی منعکس کند؟ تاکنون تحقیقات زیادی با مفاهیم مراتب ادراکی در معماری و عوامل تعیین‌کننده آن انجام شده است. پدیدارشناسان، معماری را از دیدگاه انسان و تجربه‌های وجودی او می‌نگرند. در این دیدگاه بر آرای پدیدارشناسی، بر رابطه احساسی انسان با فضای معماری پرداخته شده است؛ ولی بر مبنای دیدگاه معرفت‌شناسی اسلامی، علاوه بر رابطه انسان با فضای معماری بر مبنای معنایی و ادراکی نیز پرداخته می‌شود. با این حال عموماً شکافی در پژوهش‌ها با این رویکرد در معماری با تأکید ویژه بر معماری مسجد وجود دارد که در ابتدای امر مبانی نظری بدون انسجام بوده و نوعی پراکندگی و ابهام در زمینه معرفت‌شناسی و در بررسی‌های مربوط به لایه‌های شناختی اثر معماری وجود دارد. این پژوهش در این مسیر با بررسی تمامی منابع و گزاره‌های معماری مسجد در نمونه‌های موردی و شناسایی هرکدام از گزاره‌ها در پی دسترسی به مدلی جامع در زمینه گزاره‌های شناختی معماری مسجد است که با بررسی مبانی نظری چنین دستاوردی تاکنون صورت نگرفته است. با استفاده از مدلسازی مبتنی بر عامل، مفاهیم، ارزش‌ها، اهداف و معانی مرتبط با مسجد از داده‌های معماری استخراج و بر مبنای مراتب ادراک و شناخت طبقه‌بندی می‌شود.

۲. مبانی نظری تحقیق

▪ سیر قوس معرفت (قوس تشریع)

سیر معرفت‌شناختی انسان کامل در دو قوس نزول و صعود، از مفاهیمی کلیدی در فلسفه اسلامی به‌ویژه در آثار حکمت متعالیه صدرالمآلهین شیرازی محسوب می‌شود. در معماری، قوس صعود آغازگر سیر در دایره هستی است، چراکه با مقوله معرفت عجین است و تا زمانی که این قوس طی نشود، زیبایی در قوس نزول مورد توجه معمار نخواهد بود (خسروپناه ۱۴۰۱، ۱۱۸). قوس نزول و صعود اموری منطبق بر هم هستند

تصویر ۱. تعادل در حکمت عملی

مفید باشند، مورد تحلیل و بررسی واقع می‌گردد.

▪ مهارت

صلاحیت‌ها و توانایی انجام وظایف عملی را می‌گویند. مهارت ملکه‌ای است که به سبب تکرار یک عمل و رسوخ آن در ذهن و روان آدمی حاصل می‌شود (رحیمی شعریاف ۱۳۹۲، ۹۸). از نظر ملاصدرا فضایل و صفات اعم از فضایی اخلاقی و عقلانی که توسط فاعل شناسا کسب می‌شود، در ابتدا (حال) نامیده می‌شود؛ ولی بر اثر تکرار به (عادت) تبدیل می‌شود و پس از اینکه کاملاً در نفس جای گیر شد و رسوخ کرد به گونه‌ای که فاعل شناسا بدون درنگ و تأمل آن را انجام می‌دهد، (ملکه) نامیده می‌شود. وقتی فضایل به صورت ملکه درمی‌آیند، می‌توان آن را مهارت یا فن دانست. زیرا افعال یا از نوع صنایع و فنون عملی یا از سنخ معرفت علمی هستند (صدرالدین شیرازی ۱۳۷۱، ۸۲۸)؛ ملاصدرا صنایع و پیشه‌ها و فنون را که از سنخ مهارت هستند جزو فهم می‌داند و مهارت یافتن در این صنایع را با مهارت یافتن در معارف، کنار هم می‌آورد. ملکه شدن فهم نوعی مهارت فهم را به همراه دارد زیرا فاعل شناسا می‌تواند بدون درنگ و تأمل، باورهای صادق را از باورهای کاذب تشخیص دهد.

▪ علم

معنای اصلی و نخستین علم، دانستن در برابر ندانستن است، به همه دانستنی‌ها صرف‌نظر از نوع آن‌ها علم می‌گویند؛ و عالم را کسی گویند که جاهل نیست. مطابق این معنا، اخلاق، ریاضیات، فقه، دستور زبان، مذهب، زیست‌شناسی، و نجوم همه علم هستند (مکارم شیرازی ۱۳۹۷، ۳۷۵). مفهوم

و چنین نیست که عالم هستی دو قسمت داشته باشد که در یکی فقط بتوان تنزل کرد و در دیگری صعود (مرادی ۱۳۹۰، ۵۸). این مفاهیم به توصیف دو جنبه از فرایند کنشگری و معرفت انسان می‌پردازند که دارای سیری فرآیندی است. آموزه‌های بنیادین حکمت متعالیه، بنیان‌های لازم را برای طرح و تدوین حکمت عملی فراهم و مهیا ساخته‌اند (الهی ۱۳۸۹، ۱۹) که به عنوان مبادی تصویری حکمت عملی، به عنوان دانشی که درباره افعال مورد اختیار و قدرت انسان گفتگو می‌کند؛ چنانچه بیان می‌نماید کدام فعل و عمل شایسته تحقق و انجام دادن است (مدرسی ۱۳۸۸، ۱۱-۱۹). حال موضوع مهمی مطرح می‌شود که نمود و موضع‌گیری‌های گوناگون در سیر معرفت‌شناختی می‌تواند بر نوع و مدل حکمت عملی نمود داشته باشند. برای مثال، ابن سینا به عنوان یکی از حکمای بزرگ اسلامی، در آثار خود، حکمت عملی را بخشی از حکمت نظری دانسته است (اسدی و بدرخانی ۱۳۹۷، ۲۷) که همان ساخت پشته‌واره معرفتی است و اساس این حکمت عملی بر حکمت در نظر است؛ لذا دارای رابطه‌ای طولی است به گونه‌ای که هر چه اکتسابات معرفتی بیشتر باشد ما به حداعلای معرفت‌آموزی نزدیک‌تر خواهیم شد. در تفسیری دیگر در آثار حکمت متعالیه، حکمت عملی و نظری را در یک تعادل می‌دانند چنان که حکمت عملی که از مقوله شدن و عمل است و کاملاً شهودی و حضوری است که قسیم حکمت نظری نیست و اساس این حکمت عملی بر حفظ اعتدال در عمل و صحت عمل است (صدر الدین شیرازی ۱۳۸۶، ۱۱۶). لذا حفظ حد اعتدال در حکمت عملی مبتنی بر شایستگی و بایستگی یکی از بایدها و ارکان می‌باشد به این بیان که فعل انسان باید از دو آسیب افراط و تفریط مصون باشد و حد اعتدال را حفظ کند که از آن در دانش‌های معماری و هنر به تعادل تعبیر می‌شود. بر خلاف حکمت عملی بخشی از حکمت نظری، حد افراط ما را از حقیقت دورتر می‌کند (تصویر ۱).

این افراط و تفریط و عدم تعادل در بسیاری از رویکردها که می‌تواند ناشی از پراکندگی در فهم مفاهیم و سطوح مرتبط با رده‌های شناختی، چون مهارت، علم، دانش، نگرش‌ها، و بینش معماران و کاربران در ذیل حکمت در عمل و حکمت در نظر، در مورد معماری منجر شود که نوعی ابهام در زمینه فهم و در بررسی‌های مربوط به لایه‌های شناختی اثر معماری وجود دارد. چنانچه توجه بر این موضوع می‌تواند بر ارائه الگوها و راهکارهای طراحی با رویکردهای گوناگون در طراحی معماری کمک کند. برای درک عمیق‌تر محتوا ابتدا متون مربوط رده‌های شناختی، چون مهارت، علم، دانش، نگرش‌ها، و بینش در ذیل حکمت در عمل و حکمت در نظر، مفاهیم و عناصری که می‌توانند در تشریح معماری مساجد بر اساس دانش معرفتی

از نگرش‌ها عبارت است از ترکیبی از باورها و هیجان‌هایی که شخص را پیشاپیش آماده می‌کند تا به دیگران، اشیا و گروه‌های مختلف به شیوه مثبت یا منفی نگاه کند. نگرش از جنس دیدگاه است، دیدگاهی که نسبت به پدیداری در ذهن شکل می‌گیرد (عبادی ۱۳۹۵، ۳۱). وقتی به تعریف مذکور با دقت نظر می‌کنیم حقیقت نگرش را زاویه دید به یک حقیقت حسی یا حیثیت علمی به یک حقیقت مجرد است. به طور مثال در حقایق خارجی و حسی ما در هر زاویه یا جهتی که قرار بگیریم نگاه ما به آن حقیقت حسی متفاوت می‌شود و در حقایق مجرد و علمی ما هر مقوله پژوهشی را می‌توانیم از حیث اقتصادی یا فرهنگی یا فلسفی و یا غیره مورد بررسی قرار دهیم؛ بنابراین نتایج بررسی‌های ما تابع نگرش ما هستند.

▪ بینش

مقصود از بینش حالات ذهنی نیست که زودگذر و موقتی هستند، بلکه رسوخ ملکات ذهنی فلسفی است که شخص متسلف در اثر ممارست، تحقیق به دست می‌آورد (بهراری ۱۳۹۳، ۱۹۸). بینش آگاهی است؛ اما هر آگاهی بینش نیست. بینش نوعی آگاهی عمیق و گسترده است؛ از این رو آدمی را با واقعیت مورد نظر کاملاً پیوند می‌زند (فرزندی، روشن‌روان، و ترکاشوند ۱۳۹۷، ۷۴). بینش فهمی از خود و روابط با دیگران است که تجربه‌های پیشین را روشن یا فرد را در حل مسئله‌ای یاری می‌کند. وقتی به تعریف نسبتاً درست مذکور نظر می‌کنیم، در حقیقت بینش نتیجه نگرش ما به یک حقیقت است به عبارت بهتر اگر نگرش را نوع دریافت از محیط بدانیم، بینش نتیجه نگرش ماست به این تفسیر که بینش ما تابع نگرش ما به یک حقیقت است. همان‌گونه که بیان گردید، حکمت عملی دارای دو ساحت نظر و ساحت عمل است که هر یک سازوکار خود را دارند. به تعبیر بهتر به دلیل اینکه حکمت عملی بر تعادل در دو ساحت قرار دارد در این صورت ما با مباحثی مواجه هستیم که قطعاً از طرفی ریشه در نظر دارند و از طرفی دیگر ریشه در دانش عملی که در اصطلاح به آن تجربه کاری گفته می‌شود. از یک سو، حکمت عملی به ما می‌آموزد که چگونه مهارت‌های خود را در عمل به کار ببریم و از آنها در جهت بهبود زندگی و جامعه استفاده کنیم. از سوی دیگر، احکام عملی و اعمال انسانی باید بر اساس مبانی ساحت نظری محکم و استوار باشند. به عبارت دیگر، حکمت عملی با جنبه‌های مختلف شناختی خود، نقشی اساسی در پیوند میان نظریه و عمل دارد. این جنبه‌ها که شامل مهارت، علم، دانش، نگرش‌ها، و بینش‌های معماران و کاربران می‌شود، در چارچوب حکمت نظری و عملی عمل می‌کنند. این ترکیب به‌عنوان پلی ارتباطی بین تفکر عقلانی و واقعیت عینی عمل

علم، مترتب بر دو نگرش پیشینی و پسینی با دو تعبیر حضور و حصول تعریف شده است که هر یک مورد توجه گروهی از فلاسفه قرار گرفته است. این تقسیم‌بندی‌ها نشان‌دهنده پیچیدگی و غنای مفهوم علم در فلسفه اسلامی است و اینکه چگونه علم می‌تواند از زوایای مختلف و با توجه به ارتباطات موجود بین اشیا و مفاهیم مورد بررسی قرار گیرد. واژه علم در فرهنگ اسلامی از اطلاعات متعددی برخوردار است؛ یکی از معانی که در فلسفه اسلامی کاربرد دارد، و تعریف علم به انکشاف (نوعی آگاهی یافتن، دریافتن، پرده برداشتن از امری که پیش از این بر ما مجهول بوده است) شامل تمام موارد خواهد بود، یعنی موارد علم حضوری و حصولی، اعم از علم تصویری و تصدیقی (میری ۱۳۹۲، ۵). باری علم چه از طریق استدلال حاصل شود و چه از طریق سلوک و ریاضت و اشراق و شهود، حقیقت آن باید معلوم شود و همچنین ارکان آن؛ و شاید بتوان گفت علم استدلالی منطبق است با علم اشراقی و علم شهودی است (جامی ۱۳۸۲، ۵۲). لذا، علم می‌تواند به‌صورت توصیف استدلال شده یا نفی چیزی باشد که از موضوع نزدیک و یا دور است.

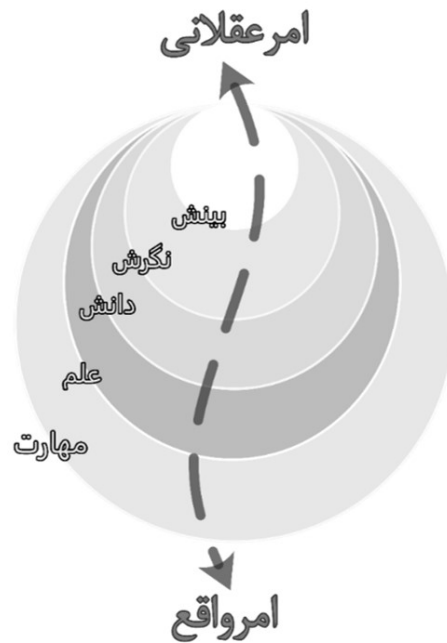
▪ دانش

دانش مجموعه گزاره‌های معرفتی است که از وقایع جهان هستی سخن گفته، واقع‌نما بوده و دستاورد خرد انسانی و حاصل تفکر، تعقل و تجربه اوست و هدف دانش نه‌تنها سلطه انسان بر طبیعت بلکه ابزار پیشرفت و تحول انسان نیز است (قهرمان، نوری خسروشاهی، و نبوی ۱۳۹۹، ۱۶۵). دانش نیز اگرچه توسط انسان با قدرت تفکر و تعقل انسانی وی مطرح یا ابداع گشته است و مورد ادراک و فهم واقع می‌شود، اما منظور از طرح دانش و ابداع آن توسط انسان، کاشف بودن انسان و عقل وی در کشف قانون و روابط بین پدیده‌ها است، نه اینکه انسان با تکیه بر پیش‌فرض‌ها و فهم دانش‌ها، دانش جدیدی خلق و یا ابداع کند (خسروشاهی ۱۳۹۳، ۴۳۱). لذا درک صحیح از دانش متوقف بر درک درست از اطلاعات دارد. به بیان بهتر عقل بعد از حضور داده‌ها شروع به بررسی می‌کند و به نحوی از اشتراکات و تمایزات مفاهیمی کلی ابداع می‌کند که به تعبیر بهتر مفاهیم ادراکی حسی به مفاهیم کلی عقلی تبدیل می‌شود که دیگر مفاهیم جزئی نیستند؛ بلکه مفاهیمی کلی هستند که بر مفاهیم جزئی یا همان اطلاعات صدق می‌کنند. در واقع اطلاعات به مرحله دانش رسیده است که شامل تجربیات و پاسخ‌هایی است که به‌صورت درست و صحیح، کنار یکدیگر قرار گرفته‌اند و به نحوی حوزه‌های دانشی در این مرحله زایش می‌شوند.

▪ نگرش

نگرش به‌عنوان زاویه نگاه یا حیثیت نگاه مجموعه‌ای

می‌کند و به ما این امکان را می‌دهد که مبانی نظری را به مهارت‌های کاربردی و عملی تبدیل کنیم (تصویر ۲).

تصویر ۲. سیر قوس معرفت

▪ جمع‌بندی ادبیات تحقیق

در این مطالعه، اطلاعات مورد نظر در زمینه گزاره‌های معماری مساجد با استفاده از تحلیل مضمون موضوعی آترید استرلینگ (۲۰۰۱) جمع‌آوری و کدگذاری در سه مرحله متشکل از مضامین اساسی، مضامین سازمان‌دهنده، و مضامین فراگیر انجام گردید. در این مسیر ابتدا با شناسایی مضامین اساسی آغاز، سپس به سازماندهی این مضامین با استفاده از مضامین سازمان‌دهنده پرداخته، و در نهایت، مضامین فراگیر به کار گرفته شدند تا یک دیدگاه کلی و جامع را ارائه دهند. این فرایند سه مرحله‌ای به تحلیل و درک عمیق‌تر موضوع کمک می‌کند (جدول ۱).

بر مبنای چهارچوب مذکور برای نظام‌بخشی به مضامین اساسی، از مضامین سازمان‌دهنده بهره گرفته شد. مضامین هویت و یقین‌کردنی، نشان از تجلی باورها و آگاهی عمیق و گسترده است. مضامین اجتماعی و پسندیدنی، تأثیر عوامل فرهنگی و اجتماعی از جنس دیدگاه، بر سیر شناخت معماری مسجد را آشکار می‌سازند. مضامین پاسخ‌دانی و بستر پاسخ، ظرفیت‌های خلاقانه و حاصل تفکر، تعقل و تجربه‌های نوآورانه را به نمایش می‌گذارند. توصیف تأییدشده واقعیت، بازتاب‌دهنده اصول منطقی و استدلالی است.

جدول ۱. فرایند سه مرحله مضامین اساسی، سازمان‌دهنده، و مضامین پایه

مضامین پایه	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین اساسی
معنا	هویت	باورهای مذهبی، ساختار معنایی، ماهیت همگن، بازتابی مشترک اسلام، ماهیت معنوی، جلوه، نشانه، بازگوکننده، تداعی بهشت، سمبلیک، نماد، کیهان، صور عالم مثال، خیمه حضرت موسی، معنایی نمادین، هویت موروثی، ارزش بیانی، بیانگر اعتقادات، تجلی نماد، معماری اسلامی، رمز، مفاهیم ثابت، بازتابی هویت، ماهیت تشیع، هویتی یکپارچه، نمایانگر هویت، هویت مستقل، هویت مذهبی، مفهوم اصالت، میراث اسلامی
معنا	یقین‌کردنی	انعکاس یگانگی الهی، اعتلای روح، انتقال معنا، محرک حرکت افاقی، سیر متعالی، محمل وصول، مکاشفات روحی، قابلیت معنایی، معنویت، معرفت معنا، جوهر دینی، قواعد فراتاریخی، مبلغ دین، مذهبی، کشف مکان، تجلی ذات الهی، وحدت وجود، نماد عرفانی، فطرت، توحید، بینش فکری، کثرت به وحدت، عروج، سیر انفس، تجلی غیب، محمل نور، سلوک سیر عرفانی، وحدت معبود و عابد، اصول، عشق، قدسی، سرچشمه قرآن، عرصه الهی، نموداخلاقیات اسلام، وحدت
توجیه	اجتماعی	درک رابطه اسلام و فرهنگ مردم، تصویر جامعه، بیانگر آیین، برآمده از مراودات فرهنگی، شرایط اجتماعی، انعکاس، انعکاسی از معماری، اقتباس، چراغی واقعی، کل یکپارچه، دیدگاه دینی، حامل فرهنگ، پایداری فرهنگی، محمل عقاید، تأثیر فرهنگ، محصول فرهنگی، هویت فرهنگی، تأیید عمومی، بازتاب شکاف اقلیت، تصور جامعه از خود، هویت فرهنگی، پایداری ذاتی، قانون اجتماعی، برداشت فرهیختگان از ایمان جامعه، وحدت زندگی و مفهوم جامعه، تحولات فرهنگی، تحول جامعه، وضعیت جامعه، معانی جمعی
توجیه	پسندیدنی	انعکاس فرهنگ، ارادت مذهبی، تمایلات، بازتاب ذهنی، حس معنوی، تصویر گنبد و مناره، ابعاد ذهنی، دلبستگی، بداعت، تعلق، اندیشه معنوی، تجسم طبیعت، تمثیل، فضایی روحانی، کیفیت، سیر انسان‌ها، تأثیر روانی، تجلی افکار، زیبایی، فعالیت ذهنی، درک خالق، ادراک، ارکان معرفتی، سلسله‌مراتب ادراک، ادراک فضایی، تصویر ذهنی، دلباز، نگاه فقهی، خودانگاره، نمود تمایلات، حس مکان
انتظام	پاسخ‌دانی	کار سیاسی، قدرت خلاقانه، سازگاری، دعوت‌گری، مبنای شادی در جهان و سعادت پس از مرگ، تأثیر، تلاش برای یافتن عوامل تأثیرگذار، نوآوری، نوآورانه، تعادل و تقارن، متأثر، پاسخگو، چرخش سیاسی، دانش، سودمندی، عنصر مرکزی، دستورالعمل، بنگاه سیاسی، انطباق، انعطاف‌پذیری
انتظام	بستر پاسخ	بستر آزمایش، بستر ارتباطات، زمین‌های مناسب، تجلی هنر، تجلی قدرت، گفت‌وگو، بیانگر سکولار ثانویه از کیفیت متافیزیکی امر مقدس، ارتباط کاربران و محیط رونددگردیسی، مکان گذران زمان، محل تجمع، منطقه اجرا، مرکز جهت‌گیری، محل مذاکره، طراحی نور

مضامین پایه	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین اساسی
ساخت	توصیف تأیید شده واقعیت	مبنای اصیل بر مبنای استدلال، تکرار، ریخت‌شناسی، مجموعه منحصربه‌فرد، الگو، زبان مشترک، نیایدها، نظم سلسله‌مراتبی، شفافیت بصری- ادراکی، رویکرد، محور افقی و عمودی، تنوع فضایی، چیدمان فضایی، توسعه، پیوستگی، پرهیز از بیهودگی، تناسب، مردم‌واری، ترکیب فضایی، درون‌نگر، حرکت، مرکزیت، سادگی، حرکت و سکون، روابط هندسی، نور، نورگیری، پویایی فضا، ریاضیات
انجام	توانایی داشتن	عملکرد آیینی، تداوم سنت، هندسه پلان، ترکیب، سبک عربی، کارکرد نیایش، شیوه‌های رایج، آداب مذهبی، الگوهای بومی، معماری مقدس، الگوهای کالبدی، الگوی مناره، الگوی گنبدخانه، ظرافت، بوم‌آورد، ساخت، گردشگر، سبک، آیین فتوت، الگو، تداوم تجربیات، سنت، الگوهای سنتی، هنر دینی، نمود معماری اسلامی، میراث موازی، نمود آیین‌های مختلف، بازتاب معماری سنتی
انجام	توانایی وقوع	خوشنویسی، پیچیدگی بصری، حرکت چرخشی فراکتال، تزیینات هندسی، نقوش هندسی، جلوخان، ساختار معماری، محراب، تزئین، نقش دایره، کتیبه، آرایه، نقوش گیاهی، ورود، حیاط، مقصوره، ستون، فضایی برای عبادت، زبان‌های بومی، مهارت تجربی، هنر اسلامی، خط، خوشنویسی اسلامی، آجر، وضوخانه

داخلی، مضمون معنا با ۳۳،۴۴ درصد بیشترین تمرکز را دارا است. در مقابل، منابع خارجی با ۳۷،۵۷ درصد، بیشتر به مقوله انجام پرداخته شده است، چنانچه ممکن است به دلیل تفاوت در دیدگاه‌ها یا اولویت‌های پژوهشی باشد. در کلیت منابع نیز، مقوله انجام در مرکز توجه قرار گرفته و مقوله انتظام کمتر تحت گزاره معماری مسجد گزارش شده است. این الگو می‌تواند بیانگر تمایل عمومی به مقوله انجام در مقایسه با سایر مقولات در زمینه گزاره‌های معماری مساجد باشد.

همچنین مضامین توانایی داشتن و توانایی وقوع نیز بیانگر دانش تجربی و مهارت‌های کاربردی هستند که در طول نسل‌ها انتقال یافته‌اند. در سطح کلان، مضامین پایه چون معنا، توجیه، انتظام، ساخت و انجام، نگرشی جامع ارائه می‌دهند که درک و تفسیر معماری مسجد را با توجه به الزامات و شایستگی‌های آن ممکن می‌سازد. این جنبه‌ها که شامل مهارت، علم، دانش، نگرش‌ها، و بینش‌های معماران و کاربران می‌شود، در چارچوب حکمت نظری و عملی عمل می‌کنند. با توجه به جدول ۲ مشاهده می‌شود که در تحقیقات

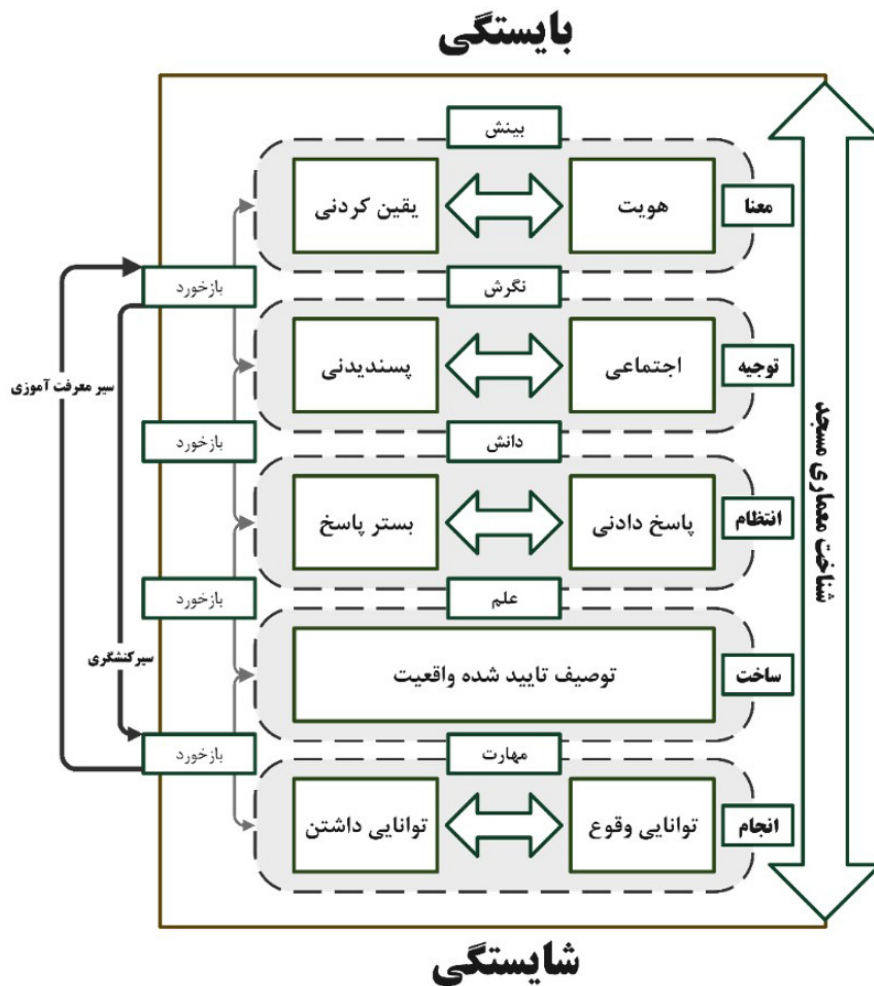
جدول ۲. گزارش مضامین فراگیر در منابع داخلی و خارجی^۱

مقوله‌های اصلی	فراوانی در منابع داخلی	درصد در منابع داخلی	فراوانی در منابع خارجی	درصد در منابع خارجی	فراوانی کلی	درصد کلی
معنا	۱۰۷	۳۳،۴۴	۳۲	۱۶،۹۳	۱۳۹	۲۷،۰۴
توجیه	۴۹	۱۵،۳۱	۳۲	۱۶،۹۳	۸۱	۱۵،۷۶
انتظام	۲۵	۷،۸۱	۳۶	۱۹،۰۵	۶۱	۱۱،۸۷
ساخت	۴۳	۱۳،۴۴	۲۳	۱۲،۱۷	۶۶	۱۲،۸۴
انجام	۹۶	۳۰	۷۱	۳۷،۵۷	۱۶۷	۳۲،۴۹
جمع	۳۲۰	۱۰۰	۱۸۹	۱۰۰	۵۱۴	۱۰۰

تأثیرات در عناصر مختلف آن است. در گام بعد، برای سنجش اعتبار این مدل کیفی و دستیابی به مدل نهایی پژوهش، از روش آماری حداقل مربعات جزئی استفاده خواهد شد.

در تصویر ۳ مقوله‌ها و مضامین کلیدی شامل انجام، ساخت، انتظام، توجیه، و معنا ارائه شده که خود از مضامین سازمان‌دهنده توانایی داشتن، توانایی وقوع، توصیف تأییدشده واقعیت، پاسخ‌دادنی، بستر پاسخ، اجتماعی، پسندیدنی، هویت و یقین‌کردنی تشکیل شده‌اند که می‌توانند در فهم و تفسیر معماری مسجد در چارچوب شایستگی و بایستگی‌ها نقش داشته باشند. مدل کیفی گزاره‌های شناختی معماری مسجد که بر آمده از مطالعات منابع فلسفی، عرفانی، و تحلیل مضمون است شاخص‌هایی را ارائه می‌دهد که نشان‌دهنده چگونگی تأثیر گذاری نظام معرفتی بر معماری مسجد و نحوه تجلی این

تصویر ۳. بررسی روابط مدل کیفی گزاره‌های شناختی معماری مسجد

۳. پیشینه نظری تحقیق

مرور پیشینه پژوهش‌ها نشان می‌دهد که بیشتر مطالعات به بررسی طراحی مساجد، اصول هندسی آن‌ها، تأثیرات اجتماعی و چگونگی اثرگذاری بر تجربه‌های شناختی نمازگزاران پرداخته‌اند. با این حال، عموماً شکافی در پژوهش‌های معماری با تمرکز خاص بر مساجد وجود دارد. در ابتدای امر این خلأ شامل عدم انسجام در مبانی نظری، پراکندگی مفاهیم و ابهام در حوزه معرفت‌شناسی است. همچنین، مطالعات مربوط به سطوح شناختی از دیدگاه‌های مختلف نیز با نوعی عدم یکپارچگی در بیان روابط میان این سطوح مواجه هستند. این پژوهش در این مسیر با بررسی تمامی منابع و گزاره‌های معماری مسجد در نمونه‌های موردی و شناسایی هرکدام از گزاره‌ها در پی دسترسی به مدلی جامع در زمینه گزاره‌های شناختی معماری مسجد است که با بررسی مبانی نظری چنین

دستاوردی تاکنون صورت نگرفته است. در جدول ۳ مروری بر پیشینه تحقیق در این حوزه مطالعاتی ارائه شده است.

۴. روش پژوهش

این پژوهش، از منظر هدف بنیادی است؛ و دارای ماهیت ترکیبی و بین‌رشته‌ای است. ماهیت ترکیبی یک رویکرد پژوهشی است که از هر دو روش کیفی و کمی برای جمع‌آوری و تحلیل داده‌ها استفاده می‌کند (شکل ۴). این رویکرد به پژوهشگران امکان می‌دهد که از قوت‌ها و جبران ضعف‌های هر دو روش بهره ببرند و دانش عمیق‌تر و کامل‌تری از موضوع پژوهش ایجاد کنند. برای این منظور، ابتدا نظام معرفتی و مفاهیم متنوع با تکیه بر منابع فلسفی و عرفانی، شرح و تبیین، و سپس با مطالعه و تحلیل گزاره‌های شناختی مسجد، مقوله‌ها و عناصری شناسایی شده‌اند که

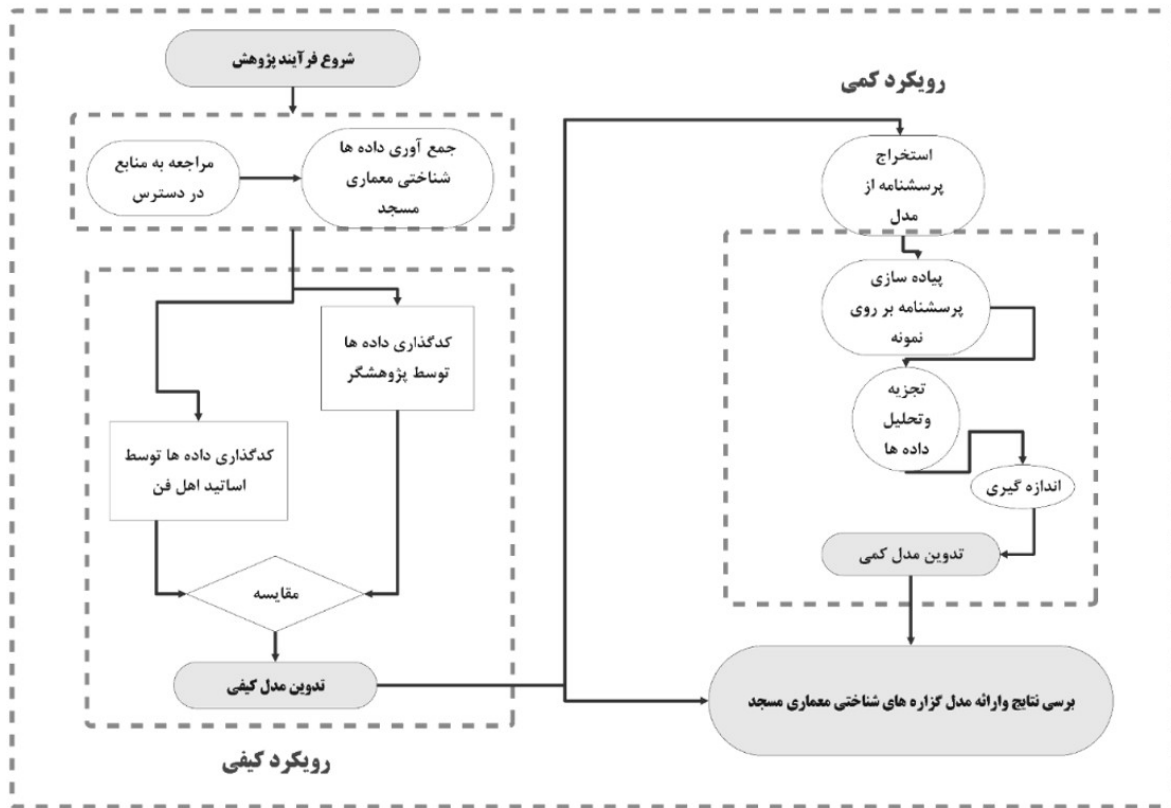
جدول ۳. پیشینه تحقیق

عنوان	نگارندگان	یافته‌ها
۱ بررسی نقش حرکت در ارتقای ادراکی مساجد، مبتنی بر آرای معرفتی ملاصدرا (موردپژوهی: مسجد حکیم)	باغمیرانی بنی‌اسدی و دیگران (۱۴۰۲)	بر اساس نظریه حرکت جوهری، حرکت ناظر در فضای مساجدی مانند مسجد حکیم اصفهان، از ادراک امور مادی و صوری آغاز شده و با تکامل جوهر نفس، به ادراکات باطنی و عمیق‌تر ارتقا می‌یابد.
۲ ارتباط بین ویژگی‌ها، فعالیت‌های مسجد و ادراکات ارزش‌های معنوی	Haerdy and Kusuma (2022)	بیشترین و معنی‌دارترین همبستگی مابین ویژگی‌های فیزیکی مسجد و فعالیت‌های عبادی مناسکی بر ادراک ارزش‌های معنوی در حین عبادت نشان داده شده است.
۳ موقعیت نقاط، خطوط و صفحات در ساخت یک مسجد برای تجسم هندسی	Nisa et al (2023)	معماری مسجد اغلب شامل عناصر هندسی مانند نقاط، خطوط و صفحات است. از این عناصر به‌منظور ایجاد حس هماهنگی و تعادل استفاده می‌شود که برای تجربه شناختی و معنوی کاربران ضروری است.
۴ ترویج معنویت در اندیشه معماری مسجد: رویکرد حس مکان	Ghouchani and Taji (2021)	حکمت اسلامی به طور مستقیم در تعیین رابطه بین فضاهای مختلف مسجد و ساختار مسجد تأثیر می‌گذارد و نقش بسزایی دارد.
۵ کران‌مندی و بیکرانی ساختار فضایی معماری اسلامی ایران در مساجد دوران صفویه، نمونه موردی: مسجد شیخ لطف‌الله و امام اصفهان	دری و دیگران (۱۳۹۷)	فضا در معماری ایرانی اسلامی بدون حد و بیکران دریافت می‌شود. با یکپارچگی بدون انقطاع از درونی‌ترین تا بیرونی‌ترین بخش‌ها که بازتاب ادراک عقلی معماران مسلمان ایرانی از یگانگی و بیکرانی ذات حق در عالم بالاست.
۶ مراتب ادراک فضای سیال در مسجد جامع تبریز، با نگاهی به مفهوم حرکت در آرای ملاصدرا	شجاری و دیگران (۱۳۹۷)	ارتباط معناداری بین مراحل تکاملی جسم و روح در کسب دانش (بر اساس نظریه حرکت جوهری) با مراحل درک تجربی فضا در معماری اسلامی وجود دارد.

پرسش‌نامه مورد تحلیل واقع شد. در مسیر این پژوهش، روند تحلیل و اعتبارسنجی به این صورت پیش رفت که نخست با آزمون کلمگروف-اسمیرنف، نرمال بودن داده‌ها مورد بررسی قرار گرفت و آزمون فرضیه‌های پرسشنامه با استفاده از ضریب همبستگی اسپیرمن در سطح خطای کمتر از ۵ درصد انجام شد. در ادامه، شاخص کیزر-میر^۲ با مقدار بالاتر از ۰.۶، کفایت نمونه‌گیری برای تحلیل عاملی را تأیید کرد. با رد فرض صفر در آزمون بارتلت، همبستگی میان متغیرها مورد تأیید قرار گرفت. معناداری پرسشنامه با بار عاملی حداقل ۰.۴ سنجیده شد. همچنین پایایی پرسشنامه با استفاده از آلفای کرونباخ و ضریب پایایی ترکیبی با حداقل ۰.۷ مورد بررسی و روایی آن به تأیید اساتید رسید. روایی همگرا^۳ با حداقل مقدار ۰.۵ و روایی واگرا با موفقیت در آزمون‌های فورنل-لارکر^۴ بررسی شد. پس از تأیید تمامی این آزمون‌ها، مدل پژوهش از منظر معیارهای مختلف شامل ضرایب مسیر و معناداری^۵ آن‌ها، شاخص ضریب تعیین^۶، شاخص ارتباط پیش‌بینی^۷، شاخص شدت تأثیر^۸، شاخص هم‌خطی^۹، شاخص بنتلر-بونت^{۱۰} و شاخص ریشه میانگین مربعات باقیمانده^{۱۱} مورد ارزیابی و تأیید قرار گرفت. در پایان، با بررسی نتایج و یافته‌های پژوهش، به پرسش‌ها و فرضیه‌های تحقیق پاسخ و مدل کلی پژوهش ارائه گردید.

می‌توانند برای تبیین مضمون معماری مسجد مبتنی بر نظام معرفتی مفید باشند. در این مسیر از یک گونه‌شناسی با وزن کیفی بهره برده می‌شود. جامعه آماری این پژوهش، مساجد ایران و جهان اسلام است. نمونه‌های مورد بررسی با استفاده از نمونه‌گیری هدفمند از منابع در دسترس پایگاه‌های اطلاعاتی علمی معتبر در بازه زمانی ۲۰۲۴-۱۹۹۸ در زمینه اشتراک گزاره معماری مسجد به‌عنوان نمونه موردی انتخاب گردید. لذا با مراجعه به منابع در دسترس، داده‌های کیفی جمع‌آوری، سپس داده‌ها با استفاده از روش‌های تحلیل مضمون موضوعی، کدگذاری شدند. این کدگذاری به‌صورت توصیفی، تفسیری است. این مرحله از پژوهش با بهره‌گیری از نرم‌افزار مکس کیودا (نسخه ۲۴۰۲) انجام گردید. در این مسیر اطلاعات مورد نظر با استفاده از تحلیل مضمون موضوعی اترید استرلینگ (۲۰۰۱) جمع‌آوری و کدگذاری در سه مرحله متشکل از مضامین اساسی، مضامین سازمان‌دهنده و مضامین فراگیر انجام گردید. در ادامه پایایی کدگذاری اندازه‌گیری و درنهایت گزارش داده‌ها تهیه و بر اساس کدگذاری، یک مدل کیفی از گزاره‌های شناختی معماری مسجد تدوین شد. در گام دوم در راستای برآزش مدل کیفی گزاره‌های شناختی معماری مسجد با بهره‌گیری از رویکرد مدلسازی معادلات ساختاری و با کمک نرم‌افزار اسمارت پی ال اس (نسخه ۳)، پرسش‌نامه در اختیار ۳۹۵ نفر از متخصصان و معماران با تجربه بر مبنای نمونه‌گیری تصادفی ساده قرار گرفت. از این تعداد، ۳۸۹

رویکرد ترکیبی

تصویر ۴. فرایند پژوهش

جدول ۴. رویکرد، روش، ابزار، شیوه، و جامعه آماری پژوهش

رویکرد	روش	استراتژی	شیوه	ابزار جمع‌آوری داده	جامعه آماری	روش نمونه‌گیری	هدف
کیفی	تحلیل مضمون موضوعی	مطالعه اسنادی	کدگذاری باز محوری و انتخابی	فیش نرم‌افزار مکس کیودا	اسناد، متون و منابع داخلی و خارجی بازه زمانی ۱۹۹۸-۲۰۲۴	هدفمند اشتراک‌یابی (گزاره معماری مسجد)	تحلیل مبانی
کمی	پیمایش مقطعی	پرسشگری	پرسشنامه تحلیل معادلات ساختاری	متخصصین معماری	نمونه‌گیری تصادفی ساده	سنجش مؤلفه‌ها نرم‌افزار اسمارت پی ال اس	

۵. یافته‌ها

در این پژوهش، تجزیه و تحلیل داده‌ها با استفاده از سه روش مختلف آمار توصیفی، آمار استنباطی، و سنجش کیفی انجام شد. برای ارزیابی مدل، معیارهای گوناگونی از جمله ضرایب مسیر و سطح معناداری آن‌ها برای گروهی از متخصصان معماری که شامل معماران حرفه‌ای، اساتید دانشگاه، پژوهشگران، و کارشناسان فعال در حوزه طراحی و تحلیل معماری بودند تأیید گردید. سپس با بررسی مداوم شاخص‌ها و مؤلفه‌های شناختی معماری مسجد، تحلیل کیفی

نهایی انجام گرفت. در پایان، مدل نهایی پژوهش ارائه گردید. جدول ۵ شاخص‌های توصیفی با کمک نرم‌افزار اس پی اس و با استفاده از میانگین نمرات گویه‌ها ارائه شده است. ضرایب مسیر از منظر آماری تأیید شدند. همچنین ضرایب رگرسیونی استاندارد تأثیر مؤلفه‌ها مثبت و بیشترین میزان شدت ارتباط مربوط به تأثیر مؤلفه انجام بر معنا و کمترین میزان شدت تأثیر مربوط به مؤلفه انتظام بر توجیه است. حال به بررسی ضریب تعیین که نشان‌دهنده نسبت تغییرات تعیین‌شده به کل تغییرات موجود در داده‌ها است

جدول ۵. شاخص‌های توصیفی

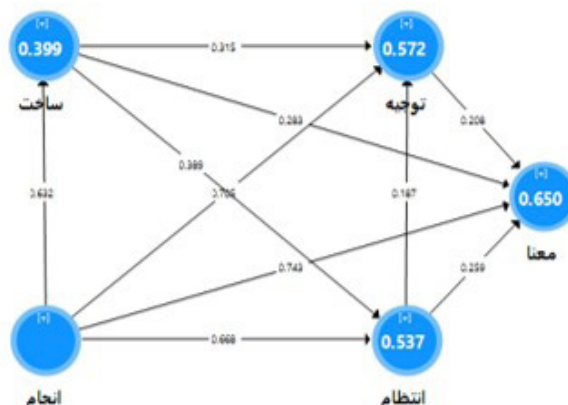
متغیرها	تعداد نمونه	بازه نمرات سؤالات		میانگین	انحراف معیار	واریانس	چولیدگی	کشدگی
		کمترین	بیشترین					
معنا	۳۸۹	۱	۵	۳,۱۷	۱,۴۸۷	۲,۲۱۲	-۰,۱۷۵	-۱,۴۰۳
توجیه	۳۸۹	۱	۵	۳	۱,۴۸۲	۲,۱۹۸	-۰,۲۵۵	-۱,۳۶۲
انتظام	۳۸۹	۱	۵	۳,۲۱	۱,۴۶۷	۲,۱۵۴	-۰,۲۱۱	-۱,۳۷۵
ساخت	۳۸۹	۱	۵	۳,۲۳	۱,۴۶۶	۲,۱۴۹	-۰,۲۴۷	-۱,۳۵۰
انجام	۳۸۹	۱	۵	۳,۲۱	۱,۵۰۷	۲,۲۷۲	-۰,۲۳۸	-۱,۴۱۴

جدول ۶. نتایج معیارهای بار عاملی، آلفای کرونباخ، پایایی و روایی همگرا

مؤلفه‌ها	کد	بار عاملی	ضریب آلفای کرونباخ (Alpha > 0.7)	ضریب پایایی ترکیبی (Cr > 0.7)	میانگین واریانس استخراجی (AVE > 0.5)
معنا	M1	۰,۷۸۵	۰,۸۶۳	۰,۸۹۸	۰,۵۹۴
	M2	۰,۷۵۷			
	M3	۰,۷۶۱			
	M4	۰,۷۲۲			
	M5	۰,۷۲۴			
	M6	-			
	M7	۰,۷۶۹			
	M8	۰,۷۲۴			
توجیه	T1	۰,۷۴۸	۰,۸۳۸	۰,۸۸۵	۰,۶۰۶
	T2	-			
	T3	۰,۷۱۵			
	T4	۰,۷۵۷			
	T5	۰,۷۳۶			
	T6	۰,۷۳۲			
	T7	۰,۷۳۵			
	T8	۰,۷۴۹			
انتظام	A1	۰,۷۸۸	۰,۸۲۷	۰,۸۷۹	۰,۵۹۲
	A2	۰,۷۷۷			
	A3	۰,۷۵۵			
	A4	۰,۷۸۰			
	A5	۰,۷۹۱			
ساخت	S1	۰,۷۹۹	۰,۸۶۱	۰,۹۰۰	۰,۶۴۳
	S2	-			
	S3	۰,۸۲۵			
	S4	۰,۷۸۷			
	S5	۰,۷۹۸			
انجام	G1	۰,۷۸۲	۰,۸۸۰	۰,۹۰۷	۰,۵۸۲
	G2	۰,۷۱۰			
	G3	۰,۶۹۴			
	G4	-			
	G5	-			
	G6	۰,۷۲۸			
	G7	۰,۷۵۴			
	G8	۰,۷۴۳			
	G9	۰,۷۲۳			
	G10	۰,۶۷۵			

پرداخته می‌شود. همان‌گونه که در شکل ۵ مشاهده می‌شود، در مدل ساختاری مورد نظر ۰/۶۵ درصد از تغییرات مؤلفه معنا به‌وسیله متغیرهای توجیه، انتظام، ساخت و انجام بیان می‌شود؛ و ۰/۵۷۲ درصد از تغییرات مؤلفه توجیه به‌وسیله متغیرهای انتظام، ساخت و انجام و ۰/۵۳۷ درصد از تغییرات مؤلفه انتظام به‌وسیله متغیرهای ساخت و انجام و ۰/۳۹۹ درصد از تغییرات مؤلفه ساخت به‌وسیله متغیر انجام بیان می‌شود.

مقدار بار عاملی یک موضوع اساسی در تعیین اعتبار روایی همگرا است (Hair et al. 2019). بارهای عاملی به عنوان ضرایب رگرسیون در تحلیل عاملی در نظر گرفته می‌شوند. همانطور که در جدول ۶ مشاهده می‌شود، بارهای عاملی متغیرها همگی بالاتر از ۰,۴ هستند و موید قابل قبول بودن پایایی مدل اندازه‌گیری مورد نظر است. همچنین داده‌های جمع‌آوری شده برای اندازه‌گیری متغیرهای پنهان از کفایت و برازش لازم برخوردارند و با توجه به اینکه اعداد آلفای کرونباخ، پایایی ترکیبی (سازگاری درونی)، و میانگین واریانس استخراجی همگی در بازه نرمال قرار گرفته‌اند. در نتیجه، نتایج حاصل از برآورد مدل پژوهش، قابل اتکا و مورد اعتماد می‌باشد.

شکل ۵. ضرایب رگرسیونی استاندارد مدل پژوهش

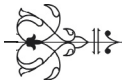
۶. تحلیل یافته‌ها

تحلیل کیفی معیارهای گزاره‌های شناختی آشکار می‌سازد که برای فهم کامل و همه‌جانبه معماری مسجد، باید تمام سطوح شناختی و ارتباطات متقابل آنها مورد توجه قرار گیرد. همچنین هماهنگی و تناسب میان این سطوح امری ضروری است. چنانچه تفاوت در این لایه‌های شناختی می‌تواند منجر به ناهماهنگی در درک کلی معماری مسجد به‌عنوان یک کل واحد شود. پیشینه تحقیقات نشان می‌دهد که محققان بر جنبه‌های خاصی از تجربه‌های شناختی نمازگزاران تمرکز داشته‌اند. حال آنکه درک جامع معماری مسجد مستلزم توجه به تمامی لایه‌های شناختی، ارتباط متقابل آنها، و ایجاد هماهنگی بین این لایه‌هاست. مدل مفهومی این پژوهش متشکل از ۵ مؤلفه معنا، توجیه، انتظام، ساخت، و انجام ارائه گردید. با توجه به جدول گزارش مضامین، محققان داخلی بر مقوله معنا تمرکز ویژه‌ای داشته‌اند. در مقابل، منابع خارجی بیشتر به مقوله انجام پرداخته شده است که می‌تواند به دلیل تفاوت در دیدگاه‌ها یا اولویت‌های پژوهشی باشد. با بررسی ضرایب مسیر، مشاهده می‌شود که تأثیر تمامی مؤلفه‌ها مثبت و بیشترین میزان شدت ارتباط مربوط به تأثیر مؤلفه انجام بر معنا و کمترین میزان شدت تأثیر مربوط به مؤلفه انتظام بر توجیه است؛ لذا به این موضوع می‌توان اشاره نمود که لازمه تأثیرپذیری از منظر معنایی غنای هریک از مؤلفه‌های توجیه، انتظام، ساخت، و به‌ویژه مؤلفه انجام است. به نظر می‌رسد این رابطه چندوجهی در مدل ساختاری نشان از آن است که مؤلفه‌های شناختی معماری مسجد در ارتباط متقابل با یکدیگر قرار دارند. به عبارتی دیگر به‌عنوان یک مدل چندوجهی مؤلفه‌های شناختی معماری مسجد هر یک از یکدیگر تأثیر می‌پذیرند. همچنین سازگاری و هماهنگی ما بین این لایه‌ها یک رویکرد جامع و چندبعدی و دارای رابطه‌ای طولی است. از این رو، ارتقای پیوندهای مابین مؤلفه‌های شناختی معماری مسجد علاوه بر غنای هریک از مؤلفه‌ها، امکان بازتفسیر آنها در زمینه معاصر را نیز فراهم می‌سازد. بر این مبنا معماران می‌توانند الگوهای فضایی جدید و بهینه‌شده‌ای برای مساجد معاصر ایجاد کنند که هم سطوح مرتبط بارده‌های شناختی؛ چون مهارت، علم، دانش، نگرش‌ها، و بینش معماران و کاربران در ذیل حکمت در عمل و حکمت در نظر و هم با نیازهای توسعه مدرن سازگار باشند.

۷. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف تحلیل و بررسی گزاره‌های شناختی معماری مسجد و ارائه مدلی جامع برای درک و تفسیر این گزاره‌ها انجام شده است. ابتدا برای درک عمیق‌تر محتوا،

متون مربوط رده‌های شناختی در ذیل حکمت در عمل و حکمت در نظر، مورد تحلیل و بررسی واقع گردید. سپس، با تحلیل گزاره‌های شناختی معماری مسجد کدگذاری داده‌ها صورت گرفت. پس از تأیید اعتبار کدگذاری، مدلی کیفی تدوین شد. این مدل با در نظر گرفتن لایه‌های مختلف شناختی شامل مهارت، علم، دانش، نگرش و بینش، زمینه را برای خلق آثاری فراهم می‌آورد که حکمت عملی و نظری را در یک تعادل می‌داند. انعطاف‌پذیری این رویکرد به معماران اجازه می‌دهد تا طرح‌هایی ارائه دهند که با شرایط محیطی، فرهنگی، و اجتماعی معاصر سازگار باشند. نتایج حاصل از تحلیل‌های آماری نشان می‌دهد که چگونگی تأثیر نظام معرفتی بر معماری مسجد و چگونگی تجلی این تأثیرات در عناصر مختلف حاصل تعامل چندجانبه در لایه‌های مختلف شناختی و درک صحیح آن نیازمند توجه به تمامی این لایه‌ها است. مقوله‌های شناختی می‌تواند الگوواره‌های فضایی مسجد را تولید و بهینه‌سازی کند و مضمون معماری مسجد را نمایش دهد. چنانچه این موضوع مطرح می‌گردد که هماهنگی و تعادل میان لایه‌های مختلف شناختی برای درک و طراحی موفق معماری مسجد ضروری است. در مقابل عدم هماهنگی میان این لایه‌ها می‌تواند منجر به ایجاد اختلال در درک و ساخت معماری مسجد شود. در نتیجه، طراحی‌هایی را به وجود آورد که با هویت و کارکرد اصلی پدیده مسجد همخوانی ندارند؛ لذا توجه به تمامی این عوامل و تغییرات به‌صورت سیستمی و هماهنگ می‌تواند به ارائه طرح‌های خلاقانه و مناسبی منجر شود که هم با لایه‌های شناختی مختلف و هم با شرایط محیطی سازگار باشند. به عبارتی دیگر معماری مسجد فراتر از یک مکان صرفاً عبادی و اجتماعی بلکه به عنوان یک پدیده شناختی و تفسیری می‌تواند؛ مانند یک راهنما یا ابزاری برای تفسیر و طراحی مبتنی بر نظام معرفت‌شناسی کاربرد داشته باشد. این پژوهش با ارائه رویکردی نوین در تحلیل و بررسی معماری مساجد، گامی مهم در جهت پر کردن شکاف موجود در مطالعات مرتبط با جنبه‌های شناختی معماری اسلامی برداشته و می‌تواند به عنوان پایه‌ای برای مطالعات بیشتر در این زمینه مورد استفاده قرار گیرد.

پی‌نوشت

۱. منابع در بخش پیوست معرفی شده‌اند.
۲. Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy
۳. AVE
۴. Fornell-Larcker
۵. T-value
۶. R2
۷. Q2
۸. F2
۹. VIF
۱۰. NFI
۱۱. SRMR

منابع

۱. اسدی محمد رضا، و غلامرضا بدرخانی. ۱۳۹۷. حکمت عملی در فلسفه سینوی، جایگاه، مبادی و علل کم‌رنگی آن. حکمت سینوی ۲۲ (۶۰): ۲۷-۴۵.
۲. الهی، محسن. ۱۳۸۹. الاهیات سیاسی در فلسفه ملاصدرا. اطلاعات حکمت و معرفت ۵ (۹): ۱۸-۲۴.
۳. بنی‌اسدی باغمیرانی، مهدی، سید بهشید حسینی، و آزاده شاه‌چراغی. ۱۴۰۲. تبیین جایگاه ماده در مراتب ادراکی فضاهای مساجد عصر صفویه، مبتنی بر آرای ملاصدرا، مطالعه موردی: مسجد شیخ لطف‌الله. آرمان‌شهر ۴۱ (۱۵): ۲۹-۳۸.
۴. بهاری محمد رضا. ۱۳۹۳. بینش فلسفی و فهم دین. قیسات ۱۹ (۷۳): ۱۹۷-۲۲۳.
۵. خسروپناه، عبدالحسین. ۱۴۰۱. حکمت و معماری. تهران: فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران، موسسه تألیف، ترجمه، و نشر آثار هنری متن.
۶. دری، علی، غلامرضا طلپسچی، و فاطمه جباران. ۱۳۹۷. کرانمندی و بیکرانی ساختار فضایی معماری اسلامی ایران در مساجد دوران صفوی (نمونه موردی مسجد شیخ لطف‌الله و امام اصفهان). پژوهش‌های معماری اسلامی ۶ (۲): ۱۹-۳۸.
۷. دولابی پرستو. ۱۳۹۶. جایگاه مسجد و کانون‌های فرهنگی در تمدن اسلامی. معارف فقه علوی ۳ (۴): ۶۹-۸۴.
۸. رحیمی شریاف، غلامحسین. ۱۳۹۲. مفهوم صنعت و فناوری در منابع تمدن اسلامی. تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
۹. شجاری، مرتضی، صفا سلخی‌خسرقی، و مازیار آصفی. ۱۳۹۷. مراتب ادراک فضای سیال در مسجد جامع تبریز، با نگاهی به مفهوم حرکت در آرای ملاصدرا. حکمت معاصر ۹ (۲): ۱۹-۳۸.
۱۰. صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم. ۱۳۶۱. إيقاظ النائمين، ج ۱. تصحیح محسن مؤیدی. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، انجمن اسلامی حکمت و فلسفه ایران.
۱۱. صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم. ۱۳۷۱. مفاتیح الغیب. با تصحیح محمد خواجوی. تهران: مولی.
۱۲. صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم. ۱۳۷۸. المظاهر الإلهیه فی أسرار العلوم الکمالیه، ج ۱. به تحقیق محمد خامنه‌ای. تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
۱۳. صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم. ۱۳۸۶. الحکمه‌المتعالیه فی الأسفار العقلیه‌الأربعه، جلد‌های اول تا چهارم. تصحیح حسن حسن‌زاده املی. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات.
۱۴. عبادی احمد. ۱۳۹۵. ترسیم الگوی روش‌شناختی مطالعه دینی بر مبنای مفهوم‌شناسی روی‌آورد، روش، و پارادایم. قیسات ۲۱ (۸۲): ۲۱-۴۸.
۱۵. غلام‌زاده‌نیکجو، پریسا، ایوب کوشان، و رستم امانی. ۱۴۰۱. وحدت وجود در منظومه‌های امیر خسرو دهلوی در تبیین اصل وحدت و کثرت معماری مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان. مطالعات هنر اسلامی ۱۹ (۴۸): ۵۷۳-۵۸۵.
۱۶. فرزندی، عباسعلی، الله‌بخش روشن‌روان، و سینا ترکاشوند. ۱۳۹۷. فرهنگ دفاعی مهدويعجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف و کارکرد آن در گفتمان‌سازی جدید اسلامی. انتظار موعود ۱۸ (۶۳): ۵۹-۸۴.
۱۷. قهرمان، مهدی، پریا نوری‌خسروشاهی، و سیدمجید نبوی. ۱۳۹۹. بررسی نگرش کریشنامورتی به دانش با تکیه بر آموزه‌های اسلام. پژوهش‌های علم و دین ۱۱ (۲۲): ۱۵۹-۱۸۳.
۱۸. مدرسی، محمد رضا. ۱۳۸۸. فلسفه اخلاق. تهران: سروش.
۱۹. مرادی، حسن. ۱۳۹۰. هنر در نگاه حکمت متعالیه. زیبا شناخت ۲۲ (۱۱): ۵۱-۶۶.
۲۰. مکارم شیرازی، ناصر، و حمید جزایری. ۱۳۹۷. نقش شیعه در گسترش علوم مدیریت و سیاست. در کنگره بین‌المللی نقش شیعه در پیدایش و گسترش علوم اسلامی. گروه علمی علوم انسانی. قم: امام علی بن ابی طالب علیه‌السلام.
۲۱. میری، محسن. ۱۳۹۲. معرفت و باور. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

References

1. Akbari, Amir, and Ameneh Sadat Fattahi Masoum. 2019. Phenomenal Recognition of Mystical Thoughts in Architecture of Goharshad Mosque in Mashhad. *Religion & Mysticism* 15(59): 417-438.
2. Al-Krenawi, A. 2016. The role of the mosque and its relevance to social work. *International Social Work* 59(3): 359-367.
3. Annagheh, Abdolrahim, Hamid Mahmoodian, and Roghaye Saberzade. 2012. Manifestation Of Mysticism in Architecture of Mosque. *Religion & Mysticism* 9(33): 159-188.
4. Asadi, Mohamad Reza, and Gholam Reza Badrkhani. 2019. Practical Wisdom According to Avicennian Philosophy, Its Position, Basis and Its diminution. *Avicinnian Philosophy Journal* 22(60): 27-45.
5. Attride-Stirling, J. 2001. Thematic networks: an analytic tool for qualitative research. *Qualitative research*, 1(3),
6. Bahari, Mohammad Reza. 2014. Philosophical Insight and Understanding of Religion. *Qabasat* 73(19): 197-223.
7. Baniasadi Baghmirani, Mahdi, Seyyed Behshid Hosseini, and Azadeh Shahcheraghi. 2023. Explanation of Matter Importance in Perceptual Hierarchies of Safavid Era Mosques' Spaces based on the Mulla Sadra's Views; Case Study: Sheikh Lotfollah Mosque. *Armanshahr Architecture and Urban Development* 41 (15): 29-38.
8. Dolabi, Parastoo. 2017. The Position of Mosque and Cultural Centers in Islamic Civilization. *Ma'arif Fiqh Alavi* 3(4): 69-84.
9. Dorri, Ali., and Gholamreza Talischi. 2018. Finite and infinite of the spatial structure of Islamic architecture In the mosques of the Safavid era (Case study Sheikh Lotfollah Mosque and Imam Isfahan). *Journal of Researches In Islamic Architecture* 6(2): 19-38.
10. Ebadi, Ahmad. 2016. Designing a Methodological Model for Religious Studies Based on the Conceptualization of Approach, Method, and Paradigm. *Qabasat* 21(82): 21-48.
11. Elahi, Mohsen. 2010. Political Theology in Mulla Sadra's Philosophy. *Wisdom and Knowledge* 5(9): 18-24.
12. Fahandezh Saadi, Mohammad Saeed. 2020. Recognition of Mosque Architectural Pattern. *Memarishenasi* 3(15): 197-204.
13. Farzandi, Abbas Ali, Allahbakhsh Roshanravan, and Sina Torkashvand. 2018. Mahdavi Culture^(may Allah Hasten His Noble Appearance) of Defense and its Function in the New Islamic Discourse. *Entezar-e-Moud* 18(63): 59-84.
14. Fornell, C., and D. F. Larcker. 1981. Structural Equation Models with Unobservable Variables and Measurement Error: Algebra and Statistics. *Journal of Marketing Research* 18 (3): 382-388.
15. Ghahraman, Mahdi, Parya Noori Khosroshahi, and Seyed Majid Nabavi. 2020. Examining Krishnamurti's Approach to Knowledge Based on Islamic Teachings. *Science and Religion Studies* 11(22): 159-183.
16. Gholamzadeh Nikjou, Parisa, Ayoub Koushan, and Rostam Amani. 2022. The Unity of the Existence of the System, this is Amir Khusraw Dehlavi, the Role of Explaining the Origin of the Unity and the Multiplication of the Architecture of the Mosque of Sheikh Lotfollah Isfahan. *Islamic Art Studies* 19(48): 573-585.
17. Gholizadeh, Faezeh, and Seyed Mohammad Reza Faroughi. 2021. Pattern Finding of Iranian Mosque Forms Based on Analysis of Influencing Factors. *Memarishenasi* 4(19): 117-125.
18. Haerdy, R. S. M., and H. E. Kusuma. 2022. The Relationship Between Mosque Characteristics, Activities, and Perceptions of Spiritual Values. *Journal of Islamic Architecture* 7(1): 19-27.
19. Hair, J. F., C. L. Hollingsworth, A.B. Randolph, and A. Y. L. Chong. 2017. An Updated and Expanded Assessment of PLS-SEM in Information Systems Research. *Industrial Management & Data Systems* 117(3): 442-458.
20. Hair, J. F., G. T. M. Hult, , C. M. Ringle, and M. Sarstedt. 2022. *A Primer on Partial Least Squares Structural Equation Modeling (PLS-SEM) (3 ed.)*. Thousand Oaks, CA: Sage.
21. Hair, J.P., J.P. Black, J.P. Babin, and R.E. Anderson. 2019. *Multivariate Data Analysis, Eighth Edition*. Harlow: Cengage Learning.
22. Idham, N. C., and I. Numan. 2020. Megadome Evolution in the Ottoman's Mosques; the links. *Journal of Design and Built Environment* 20(3): 52-70.
23. Jami, Abdulrahman bin Ahmad. *Al-Durrah Al-Fakhirah fi Tahqiq Madhahib Al-Sufiyah wa Al-Mutakallimin wa Al-Hukama Al-Mutaqaddimin [The Precious Pearl in the Investigation of the Doctrines of Sufis, Theologians, and Ancient Philosophers]. Volume 1*. Tehran: Institute of Islamic Studies, University of Tehran; McGill University.
24. Kazemi, Mohammad, and Hossein Kalantari Khalilabad. 2011. Spiritual Messaging Tools in Mosque

- Architecture with Emphasis on the Role of Islamic Ideology. *Iranian-Islamic City Studies* 6(2): 41-46.
25. Khosropanah, Abdolhussein. 2022. *Wisdom and Architecture*. Tehran: Iranian Academy of Arts, Institute for the Compilation, Translation, and Publication of Artistic Works of the Text.
 26. Makarem Shirazi, Naser, and Hamid Jazayeri. International Congress on the Role of Shia in the Emergence and Development of Islamic Sciences. In *The Role of Shia in the Development of Management and Political Sciences*. Humanities Scientific Group. Qom: Imam Ali ibn Abi Talib.
 27. Miri, Mohsen. 2013. *Knowledge and Belief*. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies.
 28. Modarresi, Mohammad Reza. 2009. *Philosophy of Ethics*. Tehran: Soroush.
 29. Moradi, Hassan. 2011. Art from the Perspective of Transcendent Wisdom. *Ziba Shenakht* 22(11): 51-66.
 30. Nisa, R. I. K., Dechandra, R. N., Maryati, W. E., & Hartati, S. P. (2023). The Position of Points, Lines and Planes in a Mosque Construction for Geometrical Visualisation. *Ethnomathematics Journal*, 4(1), 67-86.
 31. Nunnally, J. C. 1978. *Psychometric Theory, 2nd Edition*. New York: McGraw-Hill.
 32. Rahimi sherbaf, Gholamhossein. 2013. *The Concept of Industry and Technology in Islamic Civilization Sources*. Tehran: Tarbiat Modares University.
 33. Sadr al-Din Shirazi, Muhammad ibn Ibrahim. 1982. *Iqaz al-Na'im*. Vol. 1. Edited by Mohsen Moayedi. Tehran: Institute for Cultural Studies and Research, Islamic Society of Wisdom and Philosophy of Iran.
 34. Sadr al-Din Shirazi, Muhammad ibn Ibrahim. 1992. *Mafatih al-Ghayb*. Edited by Muhammad Khajavi. Tehran: Mola.
 35. Sadr al-Din Shirazi, Muhammad ibn Ibrahim. 1999. *Al-Mazahir al-Ilahiyyah fi Asrar al-Ulum al-Kamaliyyah, 1 Vol*. Edited by Mohammad Khamenei. Tehran: Sadra Islamic Philosophy Foundation.
 36. Sadr al-Din Shirazi, Muhammad ibn Ibrahim. 2007. *Al-Hikmat al-Muta'aliyah fi al-Asfar al-'Aqliyyah al-Arba'ah [The Transcendent Wisdom in the Four Intellectual Journeys], 4 Vol*. Edited by Hassan Hassanzadeh Amoli. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance, Printing and Publishing Organization.
 37. Sarabi, Mina, Lida Balilan, and Bahram Ajorloo. 2020. An Architectural Recreation of the Hasan Padishah Mosque, Tabriz, Iran (Drawing on Historical Records and the Extant Architectural Remains). *Memari-Va-Shahrsazi (Honar-Ha-Ye-Ziba)* 25(1): 91-104.
 38. Sartipipour, Mohsen. 2000. Jurisprudential Rulings and Mosque Architecture. *Rural Housing and Environment* (91-92): 6-19.
 39. Shajari, Morteza, Safa Salkhi Khasraghi, and Maziar Asefi. 2019. Levels of Fluid Space Perception in TabrizJame Mosque, Through the Concept of Movement in MullaSadra's Votes. *Hekmat-E Mo'aser (Contemporary Wisdom)* 9(2): 19-38.

پیوست

۱. احمدی، مهدیه، فر کیش، هیرو، احمدی، وحید، و احمد میرزا کوچک خوشنویس. (۱۴۰۰). واکاوی تاریخی تحلیلی تأثیر مؤلفه‌های کالبدی، بر حس تعلق خاطر در مساجد دوره صفوی از دید نمازگزاران (مطالعه موردی مساجد امام خمینی (ره)، شیخ لطف‌الله، حکیم و آقانور شهر اصفهان). پژوهش‌نامه تاریخ، ۶۵(۱۷): ۵۲-۹۲.
۲. اطمینان، لیلا، حسینی، سیدبهشید، و سیامک پناهی. (۱۳۹۹). بررسی تطبیقی حکمت اشراق در معماری مساجد دوره صفویه و معاصر. مطالعات هنر اسلامی، ۳۹(۱۷): ۲۸-۵۶.
۳. اکبرزاده، محسن، پیراوی‌ونک، مرضیه، و فرهنگ مظفر. (۱۳۹۸). نقد معماری مسجد نصیرالملک شیراز بر اساس نصوص دینی. باغ نظر، ۷۸(۱۶): ۵۳-۶۸.
۴. اکبری، امیر، و آمنه سادات فتاحی معصوم. ۱۳۹۸. بازشناسی پدیداری اندیشه‌های عرفانی در معماری مسجد گوهرشاد مشهد. عرفان اسلامی ۱۵ (۵۹): ۴۱۷-۴۳۷.
۵. امیری، مصیب، قزلباش، ابراهیم، و مسلم رضایی. (۱۴۰۱). مطالعه تحلیلی نقوش گیاهی انتزاعی تزیینات معماری مسجد جامع وکیل شیراز. اثر، ۹۶(۴۳): ۱۰۳-۱۱۹.

۶. امین‌پور، صالح، و کبری منبری. (۱۳۹۷). بررسی هنر خوشنویسی و مضامین نهفته در کتیبه‌های مسجد - مدرسه دارالاحسان سنندج. مطالعات هنر و فرهنگ، ۶(۳): ۴۳-۵۷.
۷. انصاری، مجتبی، اخوت، هانی‌السادات، و معصومه ملایی. (۱۳۸۷). بررسی تأثیر عقاید مذهب شیعه بر ارتباطات فضایی مساجد شیعی. شیعه‌شناسی، ۲۳(۵): ۱۴۵-۱۷۴.
۸. ایرجی، احمدعلی، و حسن ذوالفقارزاده. (۱۳۹۹). مطالعه تطبیقی طراحی نور روز در بنای مسجد صفوی و کلیسای رنسانس نمونه موردی مسجد جامع عباسی اصفهان و کلیسای سن‌پیترو رم. مرمت و معماری ایران (مرمت آثار و بافت‌های تاریخی، فرهنگی)، ۲۱(۱۰): ۷۷-۸۹.
۹. ایمان طلب، حامد، و سمیه گرامی. (۱۳۹۱). نسبت معنا و شکل، تطابق اندیشه معماری مسجد و فرم‌شناسی نماز. مطالعات هنر اسلامی، ۱۶(۸): ۷۷-۸۸.
۱۰. آزادی، مصطفی، و ملیحه تقی‌پور. (۱۳۹۶). مقایسه ساختار فضایی - عملکردی مسجد امام اصفهان و مسجد وکیل شیراز. پژوهش‌های معماری اسلامی، ۱۴(۵): ۱۰۸-۱۲۴.
۱۱. البرزی، فریبا، جهدی، نوید، فتحی، میلاد، و امیرحسین یوسفی. (۱۳۹۹). تحلیل جلوه‌های معناشناختی نور در معماری اصفهان دوره صفوی؛ نمونه موردی: مسجد شیخ لطف‌الله در شهر اصفهان. پژوهش‌های معماری اسلامی، ۲۹(۸): ۱۲۱-۱۴۳.
۱۲. بلالی اسکویی، آریتا، شجاری، مرتضی، حیدری ترکمانی، مینا، و سید جلال موسوی شریانی. (۱۴۰۱). بررسی تجلی وحدت در مسجد امام اصفهان بر اساس آرا ابن عربی. حکمت معاصر، ۳۴(۱۳): ۹۵-۱۲۱.
۱۳. بمانیان، محمدرضا، و سونیا سیلویه. (۱۳۹۱). بررسی نقش گنبد در شکل‌دهی به مرکزیت معماری مسجد. معماری و شهرسازی آرمان‌شهر، ۹(۵): ۱۹-۳۰.
۱۴. پور مهابادیان، الهام، و پریسا یوسفی. (۱۴۰۰). بررسی تأثیر فرم بر القا حس معنویت در مساجد دوره قاجار و دوره معاصر (نمونه مطالعاتی: مسجد سپهسالار و مسجد امام رضا علیه‌السلام تهران). معماری شناسی، ۱۸(۳): ۱۵۵-۱۶۲.
۱۵. پوراحمدی، مجتبی. (۱۴۰۱). مدلی برای دسته‌بندی رویکردهای فرمی به معماری مساجد معاصر از منظر ارتباط با سنت‌های تاریخی معماری مسجد. فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی، ۱۲(۷): ۱۲۵-۱۴۵.
۱۶. تقوی نژاد، بهاره، و صدیقه میر صالحیان. (۱۴۰۱). تزیینات هندسی در آرایه‌های معماری مسجد جامع ورامین. ره پویه هنرهای تجسمی، ۲۲(۵): ۲۹-۳۹.
۱۷. جامی، اسما، میرزایی، رضا، سیدالحسینی، سیدمسلم، و احمد حیدری. ۱۴۰۱. ارزیابی تأثیر نور روز بر ایجاد اتمسفر معماری مسجد (نمونه موردی مساجد مجموعه آرامگاهی شیخ جام). فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی، ۱۱(۷): ۵۵-۷۴.
۱۸. جامی، عبدالرحمن بن احمد. ۱۳۸۲. الدرر الفاخره فی تحقیق مذاهب الصوفیه و المتکلمین و الحكماء المتقدمین. تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران؛ دانشگاه مک‌گیل: مرکز بین‌المللی گفتگوی تمدن‌ها.
۱۹. جالالی، سیدهادی، طهوری، نیر، و ایرج اعتصام. (۱۴۰۰). مطالعه تطبیقی سنت‌گرایی و تاریخی‌گری در تبیین معماری مسجد با تمرکز بر آرا تیتوس بورکهارت و الگ گرابار. فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی، ۱۰(۶): ۱۱۳-۱۳۲.
۲۰. جلیل‌زاده‌محمدی، فاطمه، ادیب‌زاده، بهمن، و احمد امین‌پور. (۱۴۰۰). بررسی درون نگرانه ی معماری مسجد جامع اصفهان با تاکید بر زمینه یابی مفاهیم غیبی غزلیات فارسی (حافظ و مولوی). پژوهش‌های معماری اسلامی، ۳۱(۹): ۱۹-۳۶.
۲۱. حاج سید جواد، سید کمال، و حسن مشکوری. (۱۳۶۱). سیری در معماری مسجدالنبی. هنر، ۱۱۸-۱۲۹.
۲۲. حجازی، مهرداد. (۱۳۹۷). سمبولیسم در معماری مسجد. فرهنگ اصفهان، ۵۱-۵۲(۰): ۵۷-۶۴.
۲۳. حمزه نژاد، مهدی، و مائده عربی. (۱۳۹۳). بررسی اصالت اسلامی ایرانی در مساجد نوگرایی معاصر؛ مطالعه موردی: طرح مسجد چهارراه ولی عصر (عج) تهران. مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۱۵(۴): ۴۷-۶۲.
۲۴. حمیدی‌نیا، سلماز، وفامهر، محسن، صحراگرد، مهدی، و وحید احمدی. (۱۴۰۱). کنکاشی بر عوامل مؤکد بر جهت قبله در معماری مسجد گوهرشاد مشهد. پژوهش‌نامه خراسان بزرگ، ۴۸(۱۲): ۱۹-۳۸.
۲۵. دباغ، امیرمسعود، و شادی رهبر. (۱۳۹۴). تبلور مفاهیم شیعی در شکل‌گیری مساجد دوران صفویه و قاجاریه؛ بررسی تطبیقی: مسجد شهید مطهری تهران و مسجد امام خمینی اصفهان. شیعه‌شناسی، ۵۲(۱۳): ۱۶۷-۱۹۰.
۲۶. دهار، علی، و رضا علی‌پور. (۱۳۹۲). تحلیل هندسی معماری مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان جهت تعیین ارتباط هندسی نمازخانه با جلوخان ورودی بنا. باغ نظر، ۲۶(۱۰): ۳۳-۴۰.
۲۷. دهقانی‌تفتی، محسن، مدرس زاده، زهرالسادات، و غلامحسین معماریان. (۱۴۰۰). ریشه‌یابی الگوی معماری مسجد کبود تبریز. مطالعات معماری ایران، ۱۹(۱۰): ۵-۲۳.
۲۸. دیماری، نیما، گلی‌باغ‌مهیری، نسیم، و محیا توران‌پور. (۱۴۰۰). واکاوی الگوهای معماری خانه‌های سنتی کاشان، در طراحی مسجد - مدرسه آقابزرگ. پژوهش‌های معماری اسلامی، ۳۲(۹): ۱-۱۸.

۲۹. رسولی پور، سمیه، یوزباشی، عطیه، کشتگر قاسمی، ریحانه، و عبدالخالق دستمردی. (۱۴۰۰). مقایسه تطبیقی تزیینات معماری مسجد جامع کبود ایروان با مسجد جامع کبود تبریز به‌مثابه راهبرد فرهنگی. مطالعات هنر اسلامی، ۴۴(۱۸): ۲۰۴-۲۲۱.
۳۰. رضازاده، راضیه. (۱۳۸۳). بررسی نقش معماری در تداعی معانی و انتقال مفاهیم - معماری مسجد: سنتی یا نوآورانه. هنرهای زیبا - معماری و شهرسازی، ۱۸(۹): ۳۷-۴۸.
۳۱. رضایی، مسلم. (۱۴۰۱). مطالعه توصیفی - تحلیلی نقوش هندسی در تزیینات معماری مسجد جامع وکیل شیراز. هنرهای کاربردی، ۱۴(۲): ۵۹-۸۶.
۳۲. زکریایی کرمانی، ایمان. (۱۳۸۵). جست‌وجوی هفت‌وادی عشق عطار در بنای خانه‌های خدا. پژوهش زبان و ادبیات فارسی، ۷(۵): ۲۰-۲۱.
۳۳. زمانی‌بابگهری، فاطمه، و عطیه یوزباشی. (۱۳۹۸). گونه‌شناسی و قابلیت گرافیکی آرایه‌های معماری مسجد امام کرمان (مسجد ملک). هنرهای زیبا - هنرهای تجسمی، ۸۰(۲۴): ۱۰۱-۱۱۰.
۳۴. سجاذزاده، حسن، دریایی، رحمت، ابراهیمی، محمدحسین، و سارا مصری. (۱۳۹۶). تعامل الگوی فضایی مسجد - مدرسه‌های دوره قاجار با معماری وارداتی غرب (نمونه موردی مسجد - مدرسه سپهسالار تهران). پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۴(۷): ۲۲۱-۲۴۰.
۳۵. سرابی، مینا، بلیان، لیدا، و بهرام آجرو. ۱۳۹۹. بازآفرینی ساختار معماری مسجد حسن پادشاه در تبریز (بر اساس منابع تاریخی و بقایای معماری موجود). هنرهای زیبا، معماری و شهرسازی ۲۵(۱): ۹۱-۱۰۴.
۳۶. سرتیپی‌پور، محسن. ۱۳۷۹. احکام فقهی و معماری مسجد. مسکن و محیط روستا ۹۱(۹۲): ۶-۱۹.
۳۷. سلمانی، علی، و حمیدرضا چتر بحر. (۱۳۹۵). روش‌شناسی تطبیقی مطالعه هنر اسلامی (با تأکید بر نمونه موردی محراب). پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۱(۶): ۱۷۷-۱۹۰.
۳۸. سلیمانی، پروین، فرهنگ بروجنی، حمید، و مریم اکبری فرد. (۱۳۹۰). مقایسه ساختار و تزیینات چوبی مسجد جامع ابیان با مساجد چوبی آذربایجان شرقی. مطالعات هنر اسلامی، ۱۴(۷): ۲۵-۴۰.
۳۹. سلیمی، اسماعیل. (۱۳۹۸). بررسی و معرفی مسجد تاریخی روستای سوناس مهاباد. مطالعات ایران‌شناسی، ۱۵(۵): ۳۱-۵۱.
۴۰. شاه‌پسند زاده، بابک. (۱۳۹۹). جایگاه نشانه‌شناختی حکمت اشراق در وحدت کالبدی مساجد (نمونه موردی: مسجد امام اصفهان). پژوهش‌نامه تمدن ایرانی، ۵(۳): ۹۹-۱۳۰.
۴۱. شجاعی، مرضیه سادات، و مجیدرضا مقنی پور. (۱۴۰۱). مطالعه تطبیقی فضای کالبدی کلیسا و مسجد بر پایه مبانی انسان‌شناختی مسیحیت و اسلام. معرفت ادیان، ۵۱(۱۳): ۲۵-۴۶.
۴۲. شفائی، رضا. (۱۳۸۶). رابطه موسیقایی نماز و بنای مسجد: بازشناخت معماری مسجد. کتاب ماه هنر، ۱۰۳-۱۰۴(۱): ۱۴-۲۱.
۴۳. شیرخانی، علیرضا، صحاف، سیدمحمدخسرو، فرکیش، هیرو و داود چوگانیان. (۱۴۰۱). بررسی تطبیقی ارتباط میان حکمت و چیدمان فضایی در معماری مساجد سنتی و معاصر با بهره‌گیری از نرم‌افزار «نحو فضا» (نمونه موردی: مساجد خراسان رضوی). فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی، ۱۱(۷): ۷۵-۹۳.
۴۴. صالحی نیا، مجید، و فاطمه شاه مرادی. (۱۳۹۶). مطالعه روان‌شناسانه تأثیر معماری مسجد جامع (عتیق) اصفهان بر رفتار استفاده‌کنندگان. مرمت و معماری ایران (مرمت آثار و بافت‌های تاریخی، فرهنگی)، ۱۳(۷): ۱۰۷-۱۲۲.
۴۵. عباس‌زاده، مظفر، قیسی، عاصفه، و رسودا ضایپور. (۱۳۹۶). بررسی عوامل مؤثر بر شکل‌گیری سبک معماری مساجد دوره قاجار شهر ارومیه (مطالعه موردی: مسجد علی شهید، عبدالحمید و قره‌آغاچ). شباک، ۴۲(۳): ۵۷-۶۸.
۴۶. علی‌پور، سارا، عبادی، مهدی، و فریبا پات. (۱۴۰۱). معماری اسلامی آناتولی در دوره گذار: استمرار و تحول در معماری امپرنشین‌های ترکمن. تاریخ و فرهنگ، ۱۰۸(۵۴): ۴۰-۵۸.
۴۷. عناقه، عبدالرحیم، حمید محمودیان، و رقیه صابری‌زاده. ۱۳۹۱. تجلی عرفان در معماری مسجد. عرفان اسلامی ۹(۳۳): ۱۵۹-۱۸۸.
۴۸. غلام‌زاده‌نیکجو، پریسا، کوشان، ایوب، و رستم امانی. (۱۴۰۱). وحدت وجود در منظومه‌های امیر خسرو دهلوی در تبیین اصل وحدت و کثرت معماری مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان. مطالعات هنر اسلامی، ۴۸(۱۹): ۵۷۳-۵۸۵.
۴۹. فرشید نیک، فرزانه، افهمی، رضا، و حبیب‌الله آیت‌اللهی. (۱۳۸۸). نشانه‌شناسی قالی محرابی: بازتاب معماری مسجد در نقش فرش. گلجام، ۱۴(۵): ۹-۲۸.
۵۰. فرکیش، هیرو، احمدی، مهدیه، احمدی، وحید، و احمد میرزا کوچک‌خوشنویس. (۱۳۹۹). بازشناسی رابطه رمزگان

- معماری مساجد و کیفیت حضور قلب نمازگزاران (موردپژوهی: مساجد عصر صفوی اصفهان). فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی، ۸(۵): ۵۱-۷۴.
۵۱. فضل، حسن. (۱۴۰۱). درآمدی بر هنر و معماری مسجد قیروان با تأکید بر خاستگاه معماری مناره. پژوهش و مطالعات اسلامی، ۳۸(۴): ۶۲-۸۰.
۵۲. فولادی، محمد، و فاطمه‌السادات حسینی. (۱۳۹۶). سیر تطور تمدنی و معماری مسجد «اباصوفیه». معرفت، ۲۴۲(۲۶): ۸۵-۹۴.
۵۳. فهنذر، سعدی، و محمد سعید. ۱۳۹۹. بازشناسی الگوی معماری مسجد. معماری‌شناسی ۳(۱۵): ۱۹۷-۲۰۴.
۵۴. قلی‌زاده، فائزه، و سید محمدرضا فاروقی. ۱۴۰۰. الگویابی فرم مساجد ایران مبتنی بر تحلیل عوامل تأثیرگذار بر آن. معماری‌شناسی ۴(۱۹): ۱۱۷-۱۲۵.
۵۵. کاظمی، محمد، و حسین کلانتری خلیل‌آباد. ۱۳۹۰. ابزارهای پیام‌رسانی معنوی در معماری مسجد با تأکید بر نقش ایدئولوژی اسلامی. مطالعات شهر ایرانی اسلامی ۶(۲): ۴۱-۴۶.
۵۶. کرمی‌دربندی، وحید، و مریم خزاعی. (۱۴۰۰). بررسی و تحلیل تناسب هندسی آثار قوام‌الدین شیرازی نمونه موردی "مسجد گوهرشاد مشهد و مسجد گوهرشاد هرات". مرمت و معماری ایران (مرمت آثار و بافت‌های تاریخی، فرهنگی)، ۲۸(۱۱): ۳۳-۴۶.
۵۷. کریمی، نازنین، و ابوالقاسم دادور. (۱۳۹۹). تحلیل عناصر معماری مسجد امام اصفهان بر پایه نظریه نشانه‌شناسی امبرتو اکو. مطالعات هنر اسلامی، ۳۹(۱۷): ۳۳۶-۳۵۲.
۵۸. کسروی، رضا. (۱۴۰۱). نقدی بر طرح شماتیک منظر مسجدالنبی در کتاب «باغ و منظر اسلامی». هنر و تمدن شرق، ۳۷(۱۰): ۶۵-۶۸.
۵۹. متوسل، حامد. (۱۳۹۹). معماری از دیدگاه فقه و حقوق با تأکید بر معماری مسجد. فقه و حقوق نوین، ۳(۱): ۱۳۷-۱۶۹.
۶۰. مجتهدزاده، روح‌الله، و زهرا نام‌آور. (۱۳۹۰). مساجد معاصر و احیای هویت قدسی. صفة، ۵۵(۲۱): ۲۱-۳۲.
۶۱. مرادی، امین، و بهروز عمرانی. (۱۳۹۸). بازشناسی سیمای معماری مسجد علی‌شاه بر اساس شواهد باستان‌شناسی، منابع مکتوب تاریخی و بقایای معماری. مطالعات باستان‌شناسی، ۱۹(۱۱): ۲۰۸-۲۲۲.
۶۲. موسوی، میر نجف، ملکی نظام‌آباد، رسول، و علی باقری کشکولی. (۱۳۹۳). مدل‌سازی معادلات ساختاری نقش مساجد در توسعه گردشگری مذهبی (مطالعه موردی: مسجد جامع عتیق شیراز). جغرافیای اجتماعی شهری، ۱(۱): ۱۵۱-۱۷۲.
۶۳. مهوش، محمد، و رضا مرادیپور. (۱۳۹۵). در جستجوی تصویر کالبدی مسجد مطلوب در پنداشت‌های ذهنی جامعه، نمونه موردی: شهر بجنورد، خراسان شمالی. معماری و شهرسازی آرمان‌شهر، ۱۷(۹): ۱۳۹-۱۵۰.
۶۴. میرزا کوچک خوشنویس، محمدحسین، حاجی‌ابراهیم‌زرگر، اکبر، و منصوره طاهباز. (۱۴۰۲). تبیین مفهوم سادگی اسلامی در معماری با بررسی نمونه‌هایی از معماری مساجد معاصر. صفة، ۱۰۰(۳۳): ۲۵-۴۱.
۶۵. میرمرادی، سیده سمیه. (۱۳۹۹). مقایسه ساختار هندسی پلان‌های کلیسا با مساجد براساس اندیشه‌های دینی (نمونه موردی: کلیسای سرکیس مقدس تهران). معماری‌شناسی، ۱۷(۳): ۱۲۰-۱۳۱.
۶۶. نژاد ابراهیمی، احد، کی نژاد، محمدعلی، عزیزپور شوبی، عارف، و مینو قره‌بگلو. (۱۴۰۱). نمادشناسی در معماری مساجد ایرانی از رویکرد مطالعات فرهنگی. مطالعات فرهنگی و ارتباطات، ۶۶(۱۸): ۱۲۵-۱۴۹.
۶۷. نعمتی، محمد، و علیرضا شهلائی. (۱۳۹۴). تحول فضایی در معماری مسجد چهارایوانی نسبت به مسجد شبستانی (مطالعه موردی: مسجد جامع اصفهان). هویت شهر، ۲۲(۹): ۷۵-۸۶.
۶۸. نیستانی، جواد، اکبری، زینب، و ماندان کزازی. (۱۳۹۰). معماری و تزیینات مسجد - مدرسه سپهسالار قدیم. جامعه‌شناسی تاریخی، ۵(۳): ۱۷۷-۲۰۶.
۶۹. ورمقانی، حسنا. (۱۴۰۰). رویکردی تحلیلی بر خصلت دعوتگری مساجد معاصر (بررسی موردی: مساجد تهران). پژوهش‌های معماری اسلامی، ۳۰(۹): ۱۲۳-۱۴۲.

1. Abdullah, M. N., & Mustapa, S. A. H. S. (2022). Factors and parties initiating variation orders of mosques construction in perak, malaysia: a case study [Article]. Malaysian Construction Research Journal, 16(2), 103-110.
2. Abidin, S. N. Z., & Sharif, H. M. (2023). In the Sanctity of Light and Shadows: The Traditional Mosques. In Eco-Urbanism and the South East Asian City: Climate, Urban-Architectural Form and Heritage (pp. 253-277).
3. Abubakr Ali, L., & Ali Mustafa, F. (2024). Evaluating the impact of mosque morphology on worshipers' visual comfort: Simulation analysis for daylighting performance [Article]. Ain Shams Engineering Journal, 15(2),

Article 102412.

4. Abu-Obeid, N., Ibrahim, A., & Al-Sallal, K. (2008). The effect of consistency between type and style on evaluative responses to mosques and non-religious buildings [Article]. *Architectural Science Review*, 51(2), 153-164.
5. Alajmi, M., & Al-Haroun, Y. (2022). An architectural analytical study of contemporary minaret design in Kuwait [Article]. *Journal of Engineering Research (Kuwait)*, 10(1), 48-66.
6. Aleshkin, V. M., Bouttout, A., Subbotkin, A. O., Benferhat, M. L., & Amara, M. (2021). Acoustics of the Ketchaoua Mosque in Algeria [Article]. *Acoustical Physics*, 67(3), 302-311.
7. Alghafis, M. F., & Sibley, M. (2023). The Vernacular Mosques of Al-Khabra in Saudi Arabia: Investigating Urban Architectural and Social Dimensions [Article]. *Journal of Engineering Research (Kuwait)*.
8. Al-Hassawi, O. D., & Chalfoun, N. (2013). Designing thermally comfortable outdoor spaces for mosques in hot arid regions: A case study of the jawharatul islam mosque in phoenix, Arizona, U.S.A [Article]. *International Journal of Environmental Sustainability*, 8(3), 61-80.
9. Ali, A., & Hassan, A. S. (2018). Influence of the Mughal architectural style on Malaysian mosques [Article]. *Arab World Geographer*, 21(4), 318-330.
10. Alkhater, M., Alsukkar, M., Eltaweel, A., & Su, Y. (2023). Parametric control of multiple blinds to enhance daylighting performance in the dome building: Case study of a mosque building in Saudi Arabia [Article]. *Solar Energy*, 266, Article 112180.
11. Allahham, A. (2019). Metamorphosis of mosque semiotics: From sacred to secular power metaphorism - The case of state mosques [Article]. *Archnet-IJAR*, 13(1), 204-217.
12. Alnaim, M. M. (2023). The Architecture of Mosque Integration of Decoration, Functionality, and Spirituality: An Overview of Najd Region Mosque Architecture [Article]. *Journal of Engineering Research (Kuwait)*.
13. Alnaim, M. M., & Noaime, E. (2023). Mosque as a multi-functional public space destination: potential breathing space in dense urban fabrics of Hail City, Saudi Arabia [Article]. *Open House International*, 48(3), 450-471.
14. Ameen, A. (2019). Patrons of ottoman mosques in greece reconsidered in light of the ierapetra mosque of crete [Article]. *Journal of Islamic Architecture*, 5(3), 137-144.
15. Applications Theories, Techniques, Strategies: For Spatial Planners & Designers (pp. 85-100).
16. Awad, J. (2021). The current trends in mosque architecture in the northern cities of the United Arab Emirates (UAE) [Article]. *Archnet-IJAR*, 15(3), 854-871.
17. Azmi, N. A., & Kandar, M. Z. (2019). Factors contributing in the design of environmentally sustainable mosques [Article]. *Journal of Building Engineering*, 23, 27-37.
18. Azmi, N. A., Arıcı, M., & Baharun, A. (2021). A review on the factors influencing energy efficiency of mosque buildings [Article]. *Journal of Cleaner Production*, 292, Article 126010.
19. Azmi, N. A., Baharun, A., Arıcı, M., & Ibrahim, S. H. (2023). Improving thermal comfort in mosques of hot-humid climates through passive and low-energy design strategies [Article]. *Frontiers of Architectural Research*, 12(2), 361-385.
20. Batuman, B. (2016). Architectural mimicry and the politics of mosque building: negotiating Islam and Nation in Turkey [Article]. *Journal of Architecture*, 21(3), 321-347.
21. Batuman, B. (2017). New Islamist architecture and urbanism: Negotiating nation and Islam through built environment in Turkey [Book].
22. Batuman, B. (2018). Appropriating the masculine sacred: Islamism, gender, and mosque architecture in contemporary Turkey. In *The Routledge Companion to Modernity, Space and Gender* (pp. 270-287).
23. Batuman, B. (2023). Claiming the Neo-Ottoman Mosque: Islamism, Gender, Architecture. In *Modernity, Memory and Identity in South-East Europe* (pp. 155-173).
24. Behnamian, S., Behnamian, S., Fogh, F., Pashaei, F., & Saran, M. M. (2020). Novelty architecture and mathematics in an Iranian mosque [Article]. *Journal of Islamic Architecture*, 6(1), 7-12.
25. Bentler, P. M., & Bonett, D. G. (1980). Significance Tests and Goodness-of-Fit in the Analysis of Covariance Structures, *Psychological Bulletin*, 88: 588-600.
26. Bollen, K. A., & Stine, R. A. (1992). Bootstrapping Goodness-of-Fit Measures in Structural Equation Models. *Sociological Methods & Research*, 21(2): 205-229.

27. Bujang, M. A., Omar, E. D., & Baharum, N. A. (2018). A review on sample size determination for Cronbach's Alpha Test: a simple guide for researchers. *Malaysian Journal of Medical Sciences*, 25(6), 85-99.
28. Chowdury, S., Saha, K., Arefin, M. S., & Haque, M. (2019). Investigating The Architectural Origin Of The Gayebi Mosque In Osmanpur, Sylhet, Bangladesh [Article]. *Journal of Islamic Architecture*, 5(4), 243-254.
29. Delavar, A., & Saniei, M. (2011). Assessment of physical and structural elements in architecture in conveying religious messages to the audience [Article]. *European Journal of Social Sciences*, 25(3), 430-436.
30. Dijkstra, T. K. and Henseler, J. (2015). Consistent and Asymptotically Normal PLS Estimators for Linear Structural Equations, *Computational Statistics & Data Analysis*, 81(1): 10-23.
31. Disli, G. (2015). Expressional qualities of Ottoman period mosques in Anatolia as part of intangible cultural heritage [Article]. *European Journal of Science and Theology*, 11(2), 85-94.
32. Dişli, G. (2015). Women's prayer space in the case studies of the historic mosques in three balkan countries [Article]. *Prostor*, 23(2), 196-207.
33. Dülgeroğlu, A. B., & Zeren, M. T. (2022). Mosques and Churches That Didn't Exist Today and Used for Different Functions in Uşak [Article]. *Art-Sanat Dergisi*(18), 145-171.
34. Eimen, A. (2015). Mosque, dome, minaret: Ahmadiyya architecture in Germany since 2000 [Article]. *International Journal of Islamic Architecture*, 4(1), 109-136.
35. El-Husseiny, M. A. (2022). ANALYZING CONTEMPORARY MOSQUE PHILOSOPHY AND DESIGN [Article]. *New Design Ideas*, 2022(Special Issue), 27-42.
36. Erarslan, A. (2019). Maksur Dome Tradition In The Design Of Malatya Great Mosque In Turkish Islamic Architecture [Article]. *Journal of Islamic Architecture*, 5(3), 166-172.
37. Erarslan, A. (2021). A Wooden-Columned Mosque from Anatolia. *Beyşehir Eşrefoğlu Mosque* [Article]. *Bulletin of the Transilvania University of Brasov, Series II: Forestry, Wood Industry, Agricultural Food Engineering*, 14-63(1), 89-100.
38. Fajariyah, L. (2021). Quranic values on the jamik mosque architecture in sumenep [Article]. *Journal of Islamic Architecture*, 6(3), 187-195.
39. Fakriah, N. (2022). The Typology Of Mosque Architecture In West Aceh [Article]. *Journal of Islamic Architecture*, 7(1), 82-94.
40. Farrag, E.M. (2023). Changes in Mosques' Architecture Design Between Functionalism and Symbolism. In: Fekry, M., Mohamed, M.A., Visvizi, A., Ibrahim, A., Ghamri, L.F. (eds) *Mosque Architecture: A Transdisciplinary Debate. Advances in Science, Technology & Innovation*. Springer, Cham.
41. Fekry, M., Mohamed, M. A., Visvizi, A., Ibrahim, A., & Ghamri, L. F. (2023). *Mosque Architecture: a transdisciplinary debate*. Springer.
42. Fornell, C., & Larcker, D. F. (1981). Structural equation models with unobservable variables and measurement error: Algebra and statistics.
43. Gaber, T. (2016). *The Transnational Mosque: Architecture and Historical Memory in the Contemporary Middle East* By Kishwar Rizvi (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2015. 253 pages.). *American Journal of Islam and Society*, 33(4), 112-116.
44. Galimzhanova, A. S., Gludinova, M. B., Truspekova, K. K., Karzhaubaeva, S. K., & Galimzhanov, S. E. (2020). Identity in the Modern Architecture of Kazakhstani Mosques: Ijtihad Principle [Article]. *International Journal of Engineering Research and Technology*, 13(5), 923-928.
45. Gapar, A. (2023). Places of worship from the Ottoman Period in Timioara, Romania [Article]. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 74(1), 149-174.
46. Gholam, D.E., Fekry, M. (2023). Urbanism of the Neighborhood Mosque. In: Fekry, M., Mohamed, M.A., Visvizi, A., Ibrahim, A., Ghamri, L.F. (eds) *Mosque Architecture: A Transdisciplinary Debate. Advances in Science, Technology & Innovation*. Springer, Cham.
47. Ghouhani, M. (2022). Using brain waves to assess the colour effect on promoting spirituality in the mosque architecture [Article]. *Architectural Science Review*, 65(4), 295-305.
48. Ghouhani, M., & Taji, M. (2021). Promoting spirituality in the architectural thought of the mosque: A sense of place approach [Article]. *Journal of Islamic Architecture*, 6(3), 151-159.
49. Ghouhani, M., Gholizade, F., & Sobouti, H. (2023). Geometric Patterns Used in the Architecture of Kaboud Mosque in Tabriz, Iran [Article]. *Gazi University Journal of Science*, 36(3), 984-999.
50. Ghouhani, M., Taji, M., & Kordafshari, F. (2019). The effect of qibla direction on the hierarchy of

movement in mosque: A case study of mosques in Yazd, Iran [Article]. *Frontiers of Architectural Research*, 8(3), 396-405.

51. Gür, B. F. (2017). Sancaklar mosque: Displacing the familiar [Article]. *International Journal of Islamic Architecture*, 6(1), 165-193.

52. Gurjia, A. A., & Dhannoon, A. A. (2021). Repetitive Elements And Their Objectives In Ancient And Contemporary Mosques [Article]. *Journal of Islamic Architecture*, 6(4), 264-276.

53. Habibabad, A. S., MahdiNejad, J. E. D., & Azemati, H. (2020). Recording the Users' Brain Waves in Manmade Religious Environments Based on Psychological Assessment of Form in Creation/Enhancement of Spiritual Sense [Article]. *Integrative Psychological and Behavioral Science*.

54. Hair, J. F., Hollingsworth, C. L., Randolph, A. B., and Chong, A. Y. L. (2017). An Updated and Expanded Assessment of PLS-SEM in Information Systems Research. *Industrial Management & Data Systems*, 117(3): 442-458.

55. Hair, J. F., Hult, G. T. M., Ringle, C. M., & Sarstedt, M. (2022). *A Primer on Partial Least Squares Structural Equation Modeling (PLS-SEM)* (3 ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.

56. Hair, J.P., Black, J.P., Babin, J.P., & Anderson, R.E. (2019). *Multivariate Data Analysis*, Eighth Edition. Harlow: Cengage Learning.

57. Hamdani, A. M., Suprpti, A., & Rukayah, S. (2022). Architecture Of The Kajoran Cultural Heritage Mosque Complex And Community Life Surrounding [Article]. *Journal of Islamic Architecture*, 7(2), 270-278.

58. Hammond, T. (2023). *Placing Islam: Geographies of Connection in Twentieth-Century Istanbul* [Book].

59. Harun, R., & Othman, F. (2011). Traditional Ecological Knowledge (TEK) in Selected Heritage Mosques of Malacca, Malaysia [Article]. *World Applied Sciences Journal*, 14(SPL ISS 1), 88-96.

60. Hassan, A. S., & Mazloomi, M. (2010). The importance of plan unit design with reference to pedentive dome mosque architecture in early ottoman period in balkan region and anatolia [Article]. *Review of European Studies*, 2(2), 105-116.

61. Henseler, J., Dijkstra, T. K., Sarstedt, M., Ringle, C. M., Diamantopoulos, A., Straub, D. W., Ketchen, D. J., Hair, J. F., Hult, G. T. M., and Calantone, R. J. 2014. Common Beliefs and Reality about Partial Least Squares: Comments on Rönkkö & Evermann (2013), *Organizational Research Methods*, 17(2): 182-209.

62. Henseler, J., Ringle, C. M., & Sinkovics, R. R. (2009). The use of partial least squares path modeling in international marketing. In *New challenges to international marketing*. Emerald Group Publishing Limited.

63. Hodzic, A. A. (2023). Mosque Architecture For The Bosniak Community In Europe: Challenges Of Modernity [Article]. *Journal of Engineering Research (Kuwait)*.

64. Hu, L.-t., and Bentler, P. M. (1998). Fit Indices in Covariance Structure Modeling: Sensitivity to Underparameterized Model Misspecification, *Psychological Methods*, 3(4): 424-453.

65. Hussain, S., & Juan, F. (2023). Exploring The Architecture And Its Influence Of Badshahi Mosque Lahore (Bmlh): A Unesco Tentative Heritage Site [Article]. *Journal of Islamic Architecture*, 7(3), 464-475.

66. Ibrahim, A., Ali, H. H., & Alqarra, W. (2020). The effect of installed photovoltaic panels on the aesthetic perception and evaluation of the mosque architectural form in Jordan [Article]. *Open House International*, 45(4), 449-463.

67. Idham, N. C., & Numan, I. (2020). Megadome evolution in the ottoman's mosques; the links [Article]. *Journal of Design and Built Environment*, 20(3), 52-70.

68. Islam, I., & Noble, A. (1998). Mosque architecture in Bangladesh: The archetype and its changing morphology [Article]. *Journal of Cultural Geography*, 17(2), 5-25.

69. Jin, S. (2023). The Transformation of Domes in Medieval Chinese Mosques: From Immigrant

70. Johar, S., Che-Ani, A. I., Tawil, N. M., Surat, M., & Kamaruzzaman, S. N. (2013). Preliminary survey and defects analysis of traditional timber mosques in Malaysia [Article]. *WSEAS Transactions on Environment and Development*, 9(1), 13-23.

71. Johar, S., Che-Ani, A. I., Tawil, N. M., Tahir, M. M., Abdullah, N. A. G., & Ahmad, A. G. (2011). Key conservation principles of old traditional mosque in Malaysia [Article]. *WSEAS Transactions on Environment and Development*, 7(4), 93-102.

72. Kamal, M. A. (2021). Minarets as a vital element of indo-islamic architecture: Evolution and morphology [Article]. *Journal of Islamic Architecture*, 6(3), 203-209.

73. Kamarudin, Z., Baydoun, Z., & Mahidin, N. A. M. N. (2020). Profiling of islamic calligraphy scripts used

- for architectural decoration of Masjid in Peninsular Malaysia [Article]. *Planning Malaysia*, 18(4), 299-311.
74. Kancal-Ferrari, N. (2022). Islamic Art and Architecture in a Contested Region: Negotiating the Muslim Heritage in Meskheti, Georgia [Article]. *International Journal of Islamic Architecture*, 11(2), 293-321.
 75. Katsarakis, A. (2023). Geometry in Veli Pasha Mosque, Crete [Article]. *Nexus Network Journal*, 25(2), 269-291.
 76. Khalifa, H. E. M. A. (2023). Spiritual Sensory Theory And Bodily Experiences Keys For Successful Mosque Design [Article]. *New Design Ideas*, 7(2), 243-264.
 77. Khalilzadeh, M., Banihashemi, S. A., & Bahari, A. (2024). Investigation of the Effects of Knowledge Management on Organizational Performance Through Human Resource Management as Mediator. *Business Perspectives and Research*, 12(4), 579-598.
 78. Khattab, O. (2002). A study of the design of mosques of the ministry of Awqaf and Islamic affairs in Kuwait [Article]. *Kuwait Journal of Science and Engineering*, 29(1), 135-159.
 79. Khazae, M., Yaacob, N., Awad, Z. A. M., & Md Ali, Z. (2015). Mughal or Moorish architecture: The origins of Malaysian mosques during colonial periods [Article]. *Pertanika Journal of Social Sciences and Humanities*, 23(3), 639-654.
 80. Kiessel, M., & Tozan, A. (2021). Mosque architecture in Cyprus—Visible and invisible aspects of form and space, 19th to 21st centuries [Article]. *Religions*, 12(12), Article 1055.
 81. Klapetek, M. (2022). Islam in the Public Space: Building mosques and setting up sections for Muslims in municipal cemeteries in Germany, Austria and Switzerland [Book].
 82. Kononenko, E. I. (2018). The architecture of the mosque as an object of interpretation [Article]. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo Universiteta, Iskuststvedenie*, 8(1), 113-130.
 83. Lambourn, E. A. (2017). Islam beyond Empires: Mosques and Islamic Landscapes in India and the Indian Ocean. In *A Companion to Islamic Art and Architecture* (Vol. 2, pp. 755-776).
 84. Levine, L.A. *Frommer's Turkey: From the Blue Mosque to the Blue Lagoon*. Wiley, 2004.
 85. Lohmöller, J.-B. (1989). *Latent Variable Path Modeling with Partial Least Squares*, Physica: Heidelberg.
 86. Lopes, R. O., & Hasnan, N. B. M. (2022). The Expression of Cultural Identity in Mosque Architecture in Brunei Darussalam [Article]. *TRaNS: Trans-Regional and -National Studies of Southeast Asia*, 10(1), 39-58.
 87. Lowry, P. B., & Gaskin, J. (2014). Partial Least Squares (PLS) Structural Equation Modeling (SEM) for building and testing Behavioral Causal theory: when to choose it and how to use it. *IEEE Transactions on Professional Communication*, 57(2), 123-146.
 88. MahdiNejad, J. E. D., Azemati, H., & Sadeghi Habibabad, A. (2020). Explaining an Influential Model of the Significant Relationship Between Religion, Spirituality, and Environmental Peace in Mosque Interior Architecture [Article]. *Journal of Religion and Health*, 59(4), 2149-2162.
 89. Mahmoud, S., Al-Sakkaf, A. (2023). Modern Trends in Mosques Architecture. In: Fekry, M., Mohamed, M.A., Visvizi, A., Ibrahim, A., Ghamri, L.F. (eds) *Mosque Architecture: A Transdisciplinary Debate*. Advances in Science, Technology & Innovation. Springer, Cham.
 90. Malik, M. I., Mujahid, B., & Jamil, F. (2019). Developing standards for mosque design in Lahore, Pakistan [Article]. *Journal of Islamic Thought and Civilization*, 9(1).
 91. Masridin, M. H., & Ismail, A. S. (2022). Critical Regionalism Approach For Djami Mosque Design Towards The Aesthetics Of Sustainability [Article]. *Journal of Islamic Architecture*, 7(2), 220-232.
 92. Matracchi, P., & Sadeghi habibabad, A. (2021). Explaining and evaluating the quality of "light" in religious environments and its effect on spirituality [Article]. *Frontiers of Architectural Research*, 10(4), 803-820.
 93. Mawani, R. (2019). *Beyond the mosque: Diverse Spaces of Muslim Worship*. Bloomsbury Publishing.
 94. Mazloomi, S. M., Arffhn, S. I., & Shahminan, R. N. R. (2014). Impact of architecture on sense of place and public perceptions in contemporary mosques in Malaysia [Article]. *Journal of Architectural and Planning Research*, 31(3), 233-253.
 95. Megat, S. A., Arbi, E., & Keumala, N. (2016). Historiography of mosque architecture in Malaysia: Analysis of texts by 5 authors [Article]. *Journal of Design and Built Environment*, 16(2), 44-54.
 96. Mohamed, D.H.E.I.L. (2023). The Impact of Revival of Traditional Lighting Techniques in Modern and Contemporary Mosque Design. In: Fekry, M., Mohamed, M.A., Visvizi, A., Ibrahim, A., Ghamri, L.F. (eds) *Mosque Architecture: A Transdisciplinary Debate*. Advances in Science, Technology & Innovation. Springer, Cham.

97. Mohammadi, F. J., Adibzadeh, B., Aminpour, A., & Razjevan, M. (2020). Architectural introspection of Isfahan Jame mosque in adaption to the unseen concepts of Persian lyrics (10-12th Shamsi) [Article]. *Journal of Islamic Architecture*, 6(1), 33-40.
98. Mohyuddin, A. (2008). Masjid goers' place experience of a contemporary masjid as a community place [Article]. *International Journal of Interdisciplinary Social Sciences*, 3(5), 113-120.
99. Moser, S. (2012). Circulating Visions of 'High Islam': the adoption of fantasy Middle Eastern architecture in constructing Malaysian national identity. *Urban Studies*, 49(13), 2913-2935.
100. Najafi, M., & Shariff, M. K. B. M. (2011). Factors influencing public attachment to mosques in Malaysia [Article]. *Archnet-IJAR*, 5(3), 7-24.
101. Nawawi, N. M., Jahnkassim, P. S., & Hamat, S. (2016). A historiography of the mosque: Reconciling a renaissance of spirituality in the material forms of Islamic architecture [Article]. *Advanced Science Letters*, 22(9), 2164-2169.
102. Ng, A., Han, C. W., Rasdi, M. T. M., Keong, T. C., Samsudin, I. L., & Zulkifli, Y. (2022). Evaluation Of Architectural Design Element In Saidina Abu Bakar As Shiddiq Mosque On Social Inclusion [Article]. *Journal of Islamic Architecture*, 7(1), 120-126.
103. Nunnally, J. C. (1978). *Psychometric Theory* (2nd ed.). New York: McGraw-Hill.
104. Ovan, T. H. (2021). (Re)-interpretation Of The Paer Space Concept An Environmental Pattern Approach Through A Multilevel [Article]. *Journal of Islamic Architecture*, 6(4), 237-250.
105. Özaloglu, S., & Gürel, M. O. (2011). Designing mosques for secular congregations: Transformations of the mosque as a social space in Turkey [Article]. *Journal of Architectural and Planning Research*, 28(4), 336-358.
106. Prange, S. R. (2018). *Monsoon Islam: Trade and Faith on the Medieval Malabar Coast* [Book].
107. Putrie, Y. E., Martokusumo, W., & Budi, B. S. (2020). Defending spaces, preventing conflicts: The politics of identity representation in the Nahdliyin mosques in malang raya [Article]. *Journal of Indonesian Islam*, 14(1), 26-50.
108. Qurrat-Ul-ain, A. (2023). Religious Hegemony and Vernacular Mosque Architecture: Investigating Authority Differentials, Intra group Dissonance and Acculturation among Chinese Muslims [Article]. *Journal of Islamic Thought and Civilization*, 13(1), 172-187.
109. Rahim, M. A. B. A., Utaberta, N., Ismail, N. A., Ariffin, N. F. M., Yunos, M. Y. M., & Ismail, S. (2015). Evaluating the necessity of public conveyances for mosques in Malaysian urban context [Article]. *Advances in Environmental Biology*, 9(24), 26-29.
110. Rasli, N. B. I., Ramli, N. A., Ismail, M. R., Zainordin, N. S., & Razman, M. R. (2021). Effectiveness of ventilation strategies in reducing the temperature in the main prayer halls of mosques in malaysia [Article]. *Journal of Engineering Science and Technology*, 16(4), 2960-2979.
111. Ridgeon, L. (2020). The Problems of Sinicizing Beijing's Mosques [Article]. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 40(4), 576-596.
112. Ringle, Christian M., Wende, Sven, & Becker, Jan-Michael. (2024). *SmartPLS 4*. Bönningstedt: SmartPLS. Retrieved from
113. Rizvi, K. (2015). *The transnational mosque*.
114. Saberi, A., Motamedi, S., Shamshirband, S., Lewis Kausel, C., Petković, D., Endut, E., Ahmad, S. S., Hashim, R., & Roy, C. (2016). Evaluating the legibility of decorative Arabic scripts for Sultan Alaaddin mosque using an enhanced soft-computing hybrid algorithm [Article]. *Computers in Human Behavior*, 55, 127-144.
115. Sadeghi Habibabad, A., MahdiNejad, J. E. D., Azemati, H., & Matracchi, P. (2021). Examination of the psychological impact and brainwaves functioning of the users of buildings and environments built based on promoting relaxation and spiritual sense [Article]. *Journal of Spirituality in Mental Health*, 23(4), 363-380.
116. Sadeghi Habibabad, A., MahdiNejad, J. E. D., Azemati, H., & Matracchi, P. (2022). Using Neurology Sciences to Investigate the Color Component and Its Effect on Promoting the Sense of Spirituality in the Interior Space of the Vakil Mosque of Shiraz (Using Quantitative Electroencephalography Wave Recording) [Article]. *Journal of Religion and Health*, 61(3), 2398-2415.
117. Salura, P., & Clarissa, S. (2018). Interpretation of the meaning of mosque architecture: A case study Mosque 99 Cahaya in Lampung, Sumatera Island, Indonesia [Article]. *International Journal of Engineering and Technology(UAE)*, 7, 48-52.
118. Salura, P., & Clarissa, S. (2020). Rethinking the role of light and spatial enclosure in designing religious

- architecture [Article]. *Journal of Advanced Research in Dynamical and Control Systems*, 12(2), 771-782.
119. Samir, H., Amir, G., Hamza, J., Alshoaibi, L. (2023). Pattern and Form Language as Constituents of the Mosque Architecture. In: Fekry, M., Mohamed, M.A., Visvizi, A., Ibrahim, A., Ghamri, L.F. (eds) *Mosque Architecture: A Transdisciplinary Debate. Advances in Science, Technology & Innovation*. Springer, Cham.
 120. Saner, T. (2008). Bruno Taut's project on the "House of Friendship" contest in Istanbul [Article]. *Architectura - Zeitschrift für Geschichte der Baukunst*(1), 77-94.
 121. Sarstedt, M., Ringle, C. M., & Hair, J. F. (2021). Partial Least Squares Structural Equation Modeling. In C. Homburg, M. Klarmann, & A. E. Vomberg (Eds.), *Handbook of Market Research* (pp. 1–47). Springer: Cham.
 122. Schuberth, F., Rademaker, M. E., & Henseler, J. (2023). Assessing the Overall Fit of Composite Models Estimated by Partial Least Squares Path Modeling. *European Journal of Marketing*, 57(6), 1678-1702.
 123. Sedayu, A., Gautama, A. G., Rahmah, S., & Setiono, A. R. (2022). Religious tolerance, cultural, local wisdom and reliability in the Great Mosque building of Mataram Kotagede Yogyakarta [Article]. *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development*, 12(4), 593-608.
 124. Siyahrood, S. A., Ebrahimi, A., Ghiasyand, J., & Mahdavejad, M. (2019). The Factors Contributing In Spirituality Definition Of Iranian Mosques [Article]. *Journal of Islamic Architecture*, 5(4), 198-208.
 125. Stanley, L. M., & Edwards, M. C. (2016). Reliability and Model Fit. *Educational and Psychological Measurement*, 76(6), 976-985.
 126. Sulaymana, M. (2023). Formation of Regional Features of Libyan Mosques under the Influence of External and Internal Factors [Article]. *Wiadomosci Konserwatorskie*, 2023(74), 51-59.
 127. Supni, S. A., Utaberta, N., Ismail, N. A., Ariffin, N. F. M., Yunus, M. Y. M., & Ismail, S. (2015). Review on effective energy management system for urban mosques in Malaysia [Article]. *Advances in Environmental Biology*, 9(24), 11-14.
 128. Supriyadi, S., Widiyastuti, E., Prameswari, N. S., & Swasty, W. (2023). Pragmatic-Semantic Analysis of the Demak Great Mosque and Acculturation of the Surrounding Communities [Article]. *ISVS e-journal*, 10(5), 262-282.
 129. Tereci, A. (2020). Biophilic wisdom of the thirteenth and fourteenth century Seljukians' Mosque architecture in Beyşehir, Anatolia [Article]. *Architectural Science Review*, 63(1), 3-14.
 130. Tunçer, B. (2013). A digital precedent library for classical period Ottoman mosques [Article]. *Journal of Design Research*, 11(4), 351-371.
 131. Wiryomartono, B. (2009). A Historical View of Mosque Architecture in Indonesia [Article]. *Asia Pacific Journal of Anthropology*, 10(1), 33-45.
 132. Zaki Bin Abd Manaf, M., Farid Bin Mohamed, M., Fatimah Mohammad Yusoff, W., & Khairul Azhar Mat Sulaiman, M. (2020). Research on the typology and design of roof as well as prayer hall of mosques in malaysia [Article]. *International Journal of Advanced Science and Technology*, 29(9 Special Issue), 1885-1899.
 133. Zuliana, E., Dwiningrum, S. I. A., Wijaya, A., & Purnomo, Y. W. (2023). The Geometrical Patterns and Philosophical Value of Javanese Traditional Mosque Architecture for Mathematics Learning in Primary School: An Ethnomathematic Study [Article]. *Journal of Education Culture and Society*, 14(2), 512-532.